

ΟΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΖΑΝ ΖΑΚ ΡΟΥΣΣΩ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ ΜΙΣΕΛ ΦΟΥΚΩ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ/ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΕΙΘΑΡΧΙΑ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ Α.Μ.: 1113Μ043

Εξεταστική Επιτροπή

ΦΑΡΑΚΛΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ)

ΦΟΥΡΤΟΥΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΒΑΝΔΩΡΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΣ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήταν παράβλεψη αν στο τέρμα αυτής της απαιτητικής, αλλά ταυτόχρονα όμορφης διαδρομής, που με οδήγησε στην ολοκλήρωση της μεταπτυχιακής μου διατριβής δεν εξέφραζα τις βαθύτερες ευχαριστίες μου στον Δρ. **ΑΛΦΡΕΔΟ ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ**. Δεν ήταν για μένα απλά ο σύμβουλος σπουδών, αλλά στάθηκε δίπλα μου «επιτηρητής και σύντροφος» όπως έλεγε ο Φουκώ για τον ρουσσικό παιδαγωγό του *Αιμίλιου*. Με έμφαση στην λεπτομέρεια της έκφρασης και ακριβολόγος στις έννοιες και την διατύπωση του επιχειρήματος, με κράτησε διαρκώς ανήσυχο και με θέληση για συνεχή έρευνα και βελτίωση των γραπτών μου. Το πιο σημαντικό όμως ήταν ότι στις δύσκολες προσωπικές στιγμές που αντιμετώπισα την τελευταία χρονιά του μεταπτυχιακού, μου στάθηκε υπομονετικά και ανθρώπινα παρακινώντας με να προχωρήσω. Νιώθω επίσης ευγνώμων απέναντι στον πρόσφατα εκλιπόντα **Σταύρο Κωνσταντακόπουλο** που με καθοδήγησε στο να βρω τον κατάλληλο σύμβουλο σπουδών. Στο μικρό διάστημα που πρόλαβα να τον γνωρίσω μου έδειξε με το παράδειγμά του πως μπορεί κάποιος να είναι και διανοούμενος και «άνθρωπος». Τέλος ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στον παλιό μου συμφοιτητή, φίλο και συνάδελφο **Κώστα Αλεξίου** που χάρη στην για τρία χρόνια, δική του «πιεστική» παρακίνηση ώστε να κάνω αίτηση στο συγκεκριμένο ΠΜΣ, άνοιξαν ορίζοντες και διάδρομοι γνώσης που διαφορετικά θα παρέμεναν άγνωστοι.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ

ΑΘΗΝΑ ΙΟΥΝΙΟΣ 2016

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	4
ABSTRACT.....	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5
1. Ο Διαφωτισμός και ο Ρουσσώ.....	6
1.1. Η θέση των παιδαγωγικών απόψεων του Ρουσσώ στο φιλοσοφικό του έργο.....	9
1.2 Αγωγή φύση και πολιτισμός.....	11
1.3 Αγωγή και ελευθερία.....	16
1.4 Αρνητική και θετική αγωγή.....	17
1.5 Η Αγωγή των αισθήσεων.....	19
1.6 Σωματική αγωγή.....	22
1.7 Κατ' οίκον εκπαίδευση.....	27
1.8 Δημόσια εκπαίδευση.....	31
1.9 Σύγκριση κατ' οίκον και δημόσιας εκπαίδευσης.....	35
2. Ο Φουκώ και η εποχή του.....	44
2.1 Από την αρχαιολογία στην γενεαλογία.....	47
2.2 Εξουσία / γνώση και υποκείμενο στον Φουκώ.....	50
2.3 Πειθαρχία και υποκειμενοποίηση.....	56
2.4 Βιοπολιτική, βιοεξουσία και διακυβερνησιμότητα.....	64
2.5 Το σώμα.....	68
2.6 Το παιδί και το εκπαιδευτικό σύστημα.....	73
3. Η αγωγή στον Ρουσσώ υπό το πρίσμα της φουκωικής κριτικής	82
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	96
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	99

Περίληψη

Ο Ρουσσώ προτείνει δυο μοντέλα αγωγής, την κατ' οίκον αγωγή και τη δημόσια αγωγή. Η πρώτη υπακούει στις αρχές της φυσικής αγωγής και καθιστά τον μαθητή όχι απλώς ελεύθερο και ευδαίμονα άνθρωπο αλλά επίσης και ελεύθερο κοσμοπολίτη. Η δημόσια αγωγή αποβλέπει στη δημιουργία ενός πολίτη που αγαπάει την πατρίδα του και εκφράζει έμπρακτα την αγάπη όποτε χρειαστεί. Από την άλλη ο Φουκώ δεν προβαίνει σε μια ιδεατή κατασκευή αγωγής αλλά αναλύει τις σχέσεις εξουσίας σε πειθαρχικά κοινωνικά συστήματα συμπεριλαμβανομένου του εκπαιδευτικού συστήματος. Στην εργασία αυτή, υποστηρίζουμε ότι η φουκωική θεωρία δίνει τα απαραίτητα εργαλεία ερμηνευτικής προσέγγισης της προτεινόμενης από τον Ρουσσώ αγωγής.

Λέξεις-κλειδιά: Ρουσσώ, Φουκώ, εκπαίδευση, επιτήρηση, πειθαρχία, σώμα, βιοεξουσία

Abstract

Rousseau recommends two models of education, domestic and state education. The first obeys the principles of natural education and renders the learner not only a free and prosperous man but also a cosmopolitan one. State education and public activities aim at creating a patriotic citizen. On the other hand, Foucault does not devise a virtual design and construction of education but analyzes the power relations in disciplinary social systems such as the educational system. We claim that foucauldian theory provides the necessary interpretative tools so as to approach the proposed education models.

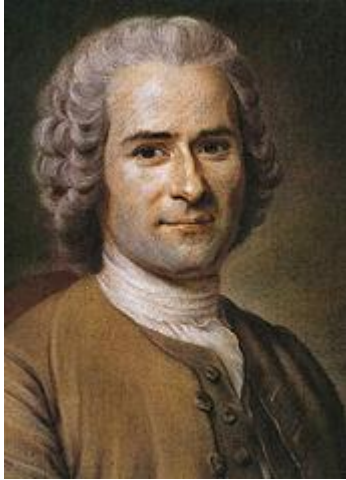
Key words: *Rousseau, Foucault, education, surveillance, discipline, body, biopower*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται την έννοια της αγωγής, της πειθαρχίας και της εξουσίας στην εκπαίδευση στον Ρουσσώ και στον Φουκώ. Τον 18^ο αιώνα ο Ρουσσώ (1712-1778) στο παιδαγωγικό του μυθιστόρημα *Αιμίλιος ή περί αγωγής* (1762), προτείνει ένα πρωτότυπο μοντέλο αγωγής, τη φυσική αγωγή, η οποία θα προετοιμάσει τον μαθητή για να ενταχθεί ομαλά στην κοινωνία. Η φυσική αγωγή διεξάγεται κατ' οίκον, αποβλέποντας στην ενίσχυση του δεσμού που αναπτύσσεται ανάμεσα στον παιδαγωγό και στον μαθητή. Μερικά χρόνια αργότερα, όταν ο Ρουσσώ συντάσσει τους *Στοχασμούς για την διακυβέρνηση της Πολωνίας και τη σχεδιαζόμενη μεταρρύθμισή της* (1770-71, δημοσιεύεται μετά τον θάνατό του το 1782), προτείνει ένα νέο μοντέλο δημόσιας εκπαίδευσης. Τα δυο αυτά μοντέλα αγωγής παρουσιάζουν πολλά κοινά, αλλά και ουσιώδεις διαφορές. Στην παρούσα μελέτη, το φιλοσοφικό έργο του Ρουσσώ αντιμετωπίζεται ως όλον, παρά τις φαινομενικές αντινομίες του.

Δύο αιώνες αργότερα, ο Φουκώ (1926-1984) αναλύει τις σχέσεις εξουσίας που διέπουν τις ανθρώπινες σχέσεις και τις πειθαρχικές τεχνικές που επιβάλλονται στις νεωτερικές δυτικές κοινωνίες. Ο Φουκώ δεν προτείνει ένα ιδανικό μοντέλο εκπαίδευσης. Εντάσσοντας την εκπαίδευση στην ιστορία των πειθαρχικών συστημάτων καθιστά καταφανή την ιεραρχική δομή της εξουσίας, ιδιαίτερα τις σχέσεις εξουσίας στο μικροεπίπεδο, όπως αυτές εκδηλώνονται στα πειθαρχικά συστήματα.

Θεωρούμε λοιπόν, πως η φουκωική θεωρία μπορεί να βοηθήσει να απαντηθούν ερωτήματα που ανακύπτουν για τον πραγματικό ρόλο του ρουσσωικού παιδαγωγού, για τη αληθινή σχέση του με τον μαθητή του, καθώς επίσης για τον σημαντικό ρόλο της χωροταξικής διάρθρωσης του εκπαιδευτικού χώρου όχι μόνο στην κατ' οίκον φυσική αγωγή αλλά και στην δημόσια αγωγή. Βάση της ανάλυσης θα αποτελέσουν όροι και τόποι στη ρουσσωική θεωρία που ενυπάρχουν στην φουκωική ανάλυση, για παράδειγμα το διαρκές και επίμονο βλέμμα της παιδαγωγού/κοινωνίας, το πειθήνιο σώμα, η ελευθερία, το θετικό και αρνητικό πρόσημο της εξουσίας, η τιμωρία κ.α.

1. Ο Διαφωτισμός και ο Ρουσσώ

Οι απαρχές της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού εντοπίζονται στην Αγγλία στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, καθώς η δυτική σκέψη αποδεσμεύεται σταδιακά από τη μεταφυσική αντίληψη για τη ζωή, τις μεσαιωνικές προλήψεις, την πίστη σε κάθε αυθεντία¹ και την αυθαίρετη εξουσία, ενώ σημειώνονται ραγδαίες εξελίξεις στις επιστήμες, τη φιλοσοφία, την κοινωνία και την πολιτική. Μετά την επαναστατική περίοδο και την εδραίωση του καινούργιου status quo, η Αγγλία σημειώνει αξιόλογη ακμή στα γράμματα και τη φιλοσοφία.² Ο Λοκ ως «αρχηγέτης του αγγλικού Διαφωτισμού»³ εκφράζει τα φιλελεύθερα αιτήματα τα οποία προβάλλονται κατά τη διάρκεια της *ένδοξης επανάστασης* στην Αγγλία το 1688 και της Αμερικανικής Επανάστασης το 1776. Η αγγλική φιλοσοφική γραμματεία θα αποτελέσει βασική πηγή έμπνευσης για τους Γάλλους στοχαστές. Η αποκορύφωση του Διαφωτισμού και η εν μέρει πραγμάτωση των ιδανικών του, επέρχονται με την προβολή και τη διεκδίκηση των ριζοσπαστικών αιτημάτων της ελευθερίας και της ισότητας κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης το 1789. Τότε τα πιο πολιτικά προωθημένα μέρη του λαού, οργανωμένα στη Λέσχη των Ιακωβίνων, ενσαρκώνουν τα ριζοσπαστικά ιδεώδη του Διαφωτισμού.

¹ Α. Ντόκας, «Διαφωτισμός», *Λεξικό φιλοσοφικών όρων*, Αστήρ, Αθήνα 1980, σ. 43

² W. Windelband, H. Heimsoeth, *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας*, Τ. Β', μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986, σ. 218

³ Στο ίδιο, σ. 218

Ο Διαφωτισμός, ως απότοκος της νευτώνειας επιστήμης, του ουμανισμού και του καρτεσιανισμού,⁴ είναι ένα πολύμορφο πνευματικό κίνημα, το οποίο κορυφώνεται το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και χαρακτηρίζεται από την απεριόριστη εμπιστοσύνη στον άνθρωπο ως έλλογο ον και τη βαθιά πίστη του στο πνεύμα του ορθολογισμού. Ο Λόγος καθοδηγεί την ανθρωπότητα σε μια απρόσκοπτη πρόοδο,⁵ η οποία φέρεται πως θα συντελέσει στην επίτευξη τους τελικού σκοπού της ανθρώπινης ζωής, τη «γήινη ευδαιμονία».⁶ Το κριτικό πνεύμα του Διαφωτισμού αντιτάσσεται στην απολυταρχία και στον αυταρχισμό της εκκλησίας και αντιπροτάσσει έναν κοσμικό χαρακτήρα για το κράτος. Οι διαφωτιστές επισημαίνουν την αναγκαιότητα αλλαγής της τυπικής μορφής του κράτους. Προτείνουν ένα κράτος το οποίο θα υπερασπίζεται την αξιοπρέπεια των υπηκόων του και θα κατοχυρώνει συνταγματικά τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του δημιουργώντας σταδιακά τον πολίτη του φιλελευθερισμού.⁷

Ο ώριμος διαφωτισμός παραμένει μέχρι σήμερα άρρηκτα συνδεδεμένος με τη γαλλική διάνοηση. Οι κύριοι εκπρόσωποί του, ο Βολταίρος, ο Ντ' Αλαμπέρ, ο Ντιντερό, ο Μοντεσκιέ⁸ και ο Ρουσσώ καταγγέλλουν την καθεστηκυία τάξη και διατείνονται πως η κοινωνική αλλαγή θα προέλθει είτε από τη λαϊκή βούληση είτε από πεφωτισμένους ηγέτες.

Ορόσημο της πνευματικής κυριαρχίας της Γαλλίας κατά τον 18^ο αιώνα θεωρείται η έκδοση της *Εγκυκλοπαίδειας* (1750- 1772), του μανιφέστου της φιλοσοφίας,⁹ από τον Ντιντερό και τον Ντ' Αλαμπέρ. Εκεί καταγράφεται η πρόοδος των επιστημών και των τεχνών μετά τις ραγδαίες εξελίξεις του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα, καθώς και διατυπώνεται μια δριμεία κριτική κατά της κατάστασης της Ευρώπης, όπου

⁴ S. Bernstein, Milza P., *Ιστορία της Ευρώπης. Από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη*, Μτφ. Α. Δημητράκου, Επιμ. Α. Σπυράκου, Κ. Λιβιεράτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 454

⁵ Στο ίδιο, σ. 454

⁶ A. Reble, *Ιστορία της παιδαγωγικής*, μτφ. Θ. Χατζηστεφανίδης, Σ. Χατζηστεφανίδου-Πολυζώη, Παπαδήμα, Αθήνα 2002, σ. 209

⁷ A. Reble, *Ιστορία της παιδαγωγικής*, ό.π., σ. 205

⁸ Ο Μοντεσκιέ παρότι προερχόταν από την τάξη των ευγενών, στις «Περσικές επιστολές» κριτικάρει τον Γαλλικό απολυταρχισμό. Υποστηρίζει ότι κάθε απόλυτη εξουσία είναι παράνομη αφού δεν έχει καμιά «νόμιμη προέλευση»: R. Zimmer, *Η νέα πύλη των φιλοσόφων*, μτφ. Ι. Λεμπέση – Μουζακίτη, Κονιδάρης, Αθήνα 2008, σ. 155

⁹ S. Bernstein, Milza P., *Ιστορία της Ευρώπης. Από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη*, ό.π., σ. 460

καταγγέλλεται ο θρησκευτικός φανατισμός, ο δεσποτισμός και οι παραδεδομένες κοινωνικές αξίες. Τέλος, η εγκυκλοπαίδεια συμβάλλει καθοριστικά στη διάδοση των ορθολογικών ιδεών του Διαφωτισμού.

Ο Ρουσσώ έρχεται σε επαφή με τους διαφωτιστές Ντιντερό και Ντ' Αλαμπέρ και συμβάλλει στην έκδοση της «Εγκυκλοπαίδειας» με αξιοσημείωτα μουσικά άρθρα καθώς και με το άρθρο «*Πολιτική Οικονομία*». Παράλληλα με τη συγγραφή διατριβών/λόγων πολιτικού και κοινωνικού περιεχομένου, γράφει ηθικοπλαστικά μυθιστορήματα με φιλοσοφικές προεκτάσεις και με πληθώρα εικονοπλασιών που μαρτυρούν τον έρωτά του για τη φύση. Συνεπώς, ο Ρουσσώ, εκτός από ένας σπουδαίος φιλόσοφος και συνθέτης, απολαμβάνει, επίσης, εύσημα ως συγγραφέας, πρόδρομος του ρομαντισμού και κύριος εκφραστής του κινήματος των «ευαίσθητων ψυχών» στη Γαλλία.

Η θέση του Ρουσσώ στο Διαφωτισμό είναι προβληματική, καθώς εντάσσεται μεν στο πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού, ωστόσο διαφοροποιείται σημαντικά από τους φιλοσόφους της εποχής του. Αποστασιοποιείται από τον κλασικό Διαφωτισμό και θεωρεί πως η διάνοια και ο εκπολιτισμός του ανθρώπου λειτούργησαν στην υπηρεσία του εγωισμού και της ανισότητας, απομακρύνοντας τον άνθρωπο από το φυσικό συναίσθημα και οδηγώντας τον στην αθεΐα και στην εγωιστική ηθική.¹⁰ Σε αντίθεση με τη κύρια αντιλήψεις του Διαφωτισμού, ο Ρουσσώ διατείνεται καθ' όλον το φιλοσοφικό του έργο πως ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως καλός, όμως με την κυριαρχία του τεχνητού πολιτισμού, αποξενώνεται από τη φύση. Πιστεύει πως ο εκμαυλισμός του ανθρώπου οφείλεται στον θεσμό της ιδιοκτησίας εξαιτίας του οποίου η κοινωνική ανισότητα και η θέληση για διάκριση οδηγεί στην αύξηση της ματαιοδοξίας των ανθρώπων, προκαλώντας τα πιο ταπεινά πάθη.¹¹

Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα επιδιώξουμε να εξετάσουμε τα ζητήματα που προκύπτουν από τις παιδαγωγικές απόψεις του Ρουσσώ, όπως αυτές αναπτύσσονται στον *Αιμίλιο ή Περί εκπαίδευσης*, στη *Νέα Ελοΐζα* και στα *Ηθικά Γράμματα*,¹² έργα στα οποία προασπίζεται την οικιακή φυσική αγωγή και αντιπροτείνει μεταρρυθμίσεις

¹⁰ W. Windelband, H. Heimsoeth, *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 322

¹¹ Στο ίδιο, σ. 322

¹² R. Wokler, *Ρουσσώ*, μτφ. Π. Πανταζάκος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 151

για μια φιλελεύθερη και εξευγενισμένη αγωγή του ανθρώπου. Εστιάζουμε στον *Αιμίλιο* στις σελίδες του οποίου αναφέρονται όλα εκείνα τα πνευματικά και υλικά εφόδια που στοχεύουν στο να καταστήσουν τον φυσικό άνθρωπο ικανό να υπόκειται στη γενική βούληση με απώτερο σκοπό να γίνει ο ιδανικός πολίτης του *Κοινωνικού Συμβολαίου*. Επίσης θα εξετάσουμε και τις προτάσεις του για την δημόσια αγωγή στην *Πολιτική Οικονομία* και στους *Στοχασμούς για την Διακυβέρνηση της Πολωνίας*, όπου ο Ρουσσώ αποστασιοποιείται από την φιλοσοφική σύλληψη της παιδείας του *Αιμιλίου*, προχωρώντας σε μια περιγραφή ενός πραγματιστικού τύπου μαζικής δημόσιας εκπαίδευσης με απώτερο στόχο τη δημιουργία του ιδανικού πολίτη-πατριώτη που θα τρέφει αγάπη για την πατρίδα του και θα την υπερασπίζεται με αφοσίωση.

1.1 Η θέση των παιδαγωγικών απόψεων του Ρουσσώ στο φιλοσοφικό του έργο

Ο Ζαν-Ζακ Ρουσσώ ως φιλόσοφος του Διαφωτισμού και θεμελιωτής της Νέας Παιδαγωγικής, άσκησε μεγάλη επιρροή σε κορυφαίους στοχαστές και παιδαγωγούς, όπως ήταν ο Καντ, ο Πεσταλότσι, η Μοντεσσόρι, ο Στάνιερ, ο Ντιούι, ενώ ακόμα και σήμερα κεντρίζει το επιστημονικό ενδιαφέρον των σύγχρονων μελετητών που εντρυφούν στην πολιτική και στην παιδαγωγική θεωρία.¹³ Διαισθανόμενος τη νέα εποχή που καταφθάνει και τις ριζικές μεταβολές της καθεστηκυίας τάξης που έπονται, προτάσσει ένα νέο μοντέλο ανθρώπου και πολιτείας, το οποίο πρόκειται να επιτευχθεί μέσω της φυσικής, ηθικής και πολιτικής αγωγής. Για τον λόγο αυτό, η αγωγή του ανθρώπου καταλαμβάνει εξέχουσα θέση στο φιλοσοφικό έργο του Ρουσσώ και είναι συνυφασμένη με την πολιτική ζωή. Η πολιτική και η ηθική είναι δύο πεδία γνώσης και δράσης άρρηκτα συνδεδεμένα, και για αυτό τον λόγο, η κοινωνία θα πρέπει να μελετάται μέσω των ανθρώπων και αντιστρόφως. Όπως αποφαινεται ο Ρουσσώ:

*Πρέπει να μελετούμε την κοινωνία και τους ανθρώπους μέσω της κοινωνίας: αυτοί θα θελήσουν να πραγματευτούν ξεχωριστά την πολιτική και ηθική δεν θα καταλάβουν ποτέ καμία από τις δύο.*¹⁴

¹³ R. Zimmer, *Η νέα πύλη των φιλοσόφων*, ό.π., σ. 184

¹⁴ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Β', μτφ. Ι. Λο Σκόκκο, Αναγνωστήδης, Αθήνα χ.χ., σ. 45

Τα πιο δημοφιλή δοκίμια του Ρουσσώ, ο *Αιμίλιος* και το *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, φιλοδοξούν να προτείνουν αρμόζουσες λύσεις στα φιλοσοφικά προβλήματα της πρότυπης αγωγής και της ιδανικής πολιτικής κοινότητας, η οποία θα φιλοξενήσει τον νέο άνθρωπο. Στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο* αναπτύσσεται το πρότυπο νέας κοινωνίας στην οποία θα ενταχτεί ο μη αλλοτριωμένος, ο φυσικός άνθρωπος μετά τη μετάπλασή του στον *Αιμίλιο*.¹⁵ Στον *Αιμίλιο*, ο Ρουσσώ επιχειρεί να απαντήσει στο ζήτημα της κατ' οίκον αγωγής, την οποία θα πρέπει να λαμβάνει ένα παιδί για να κατορθώσει να γίνει, κατ' αρχάς, ένας ελεύθερος άνθρωπος και αφετέρου ένας ενάρετος πολίτης σε μια αδιάφθορη κοινωνία χωρίς ανισότητα, ανελευθερία, βία και υποκρισία. Το *Κοινωνικό Συμβόλαιο* συμπληρώνει τον *Αιμίλιο*, ο οποίος προετοιμάζεται ως φυσικός άνθρωπος να μεταρσιωθεί σε έναν μη αλλοτριωμένο, ελεύθερο πολίτη προορισμένος για τη μελλοντική κοινωνία, όπως αυτή περιγράφεται στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο*.¹⁶

Στις *Εξομολογήσεις*, ο Ρουσσώ διατείνεται ότι η βασική ιδέα του *Κοινωνικού Συμβολαίου* προϋπήρχε στον *Λόγο περί ανισότητας*, όπως και το ότι η κεντρική ιδέα του *Αιμίλιου* ήταν ήδη παρούσα και στη *Νέα Ελοΐζα*.¹⁷ Επίσης, δεν θεωρείται τυχαίο που στο πέμπτο βιβλίο του *Αιμίλιου* συμπεριλαμβάνεται μια περίληψη του *Κοινωνικού Συμβολαίου* αφήνοντας την υποψία ή τη βεβαιότητα για άλλους πως ο *Αιμίλιος* συμπληρώνει το *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, και αντιστρόφως. Εξάλλου, ο Ρουσσώ συγγράφει αυτά τα δύο βιβλία την ίδια εποχή και φαίνεται αποτελούν μια ενότητα και να διαδραματίζουν σπουδαίο ρόλο στο σχέδιο συγγραφής των *Πολιτικών Θεσμών*.¹⁸

Από την άλλη, τόσο στην *Πολιτική Οικονομία* όσο και στους *Στοχασμούς για την διακυβέρνηση της Πολωνίας*, αναδεικνύεται ο ζωτικός ρόλος της δημόσιας εκπαίδευσης. Ειδικά στο θέμα της Πολωνίας, μιας χώρας όπου ελλοχεύει ο διαμελισμός και μαστίζεται από τη διαφθορά των πολιτικών και των πολιτών. Εκεί ο Ρουσσώ, θέτει το ζήτημα του πιο ενδεδειγμένου τρόπου διαμόρφωσης ενός φιλοπάτριδος πολίτη, ο οποίος θα προστατέψει τη χώρα του από φαύλους πολιτικούς

¹⁵ Κ. Δεληκωνσταντής, *Η παιδαγωγική του Kant*, Αδελφοί Κυριακίδη, Αθήνα 2005, σ. 25

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 25

¹⁷ J.J. Rousseau. *Οι Εξομολογήσεις του Ζαν Ζακ Ρουσσώ*, Μτφ. Α. Παπαθανασοπούλου-Επιμ. Χ.

Δάρρας Τ., *Ιδεόγραμμα*, Αθήνα 1997, Τ. Β', σ. 143

¹⁸ M. Launay, *Jean-Jacques Rousseau. Ecrivain Politique*, Slatkine, Paris et Genève 1989, σ. 368

και θα αποτρέψει την καταστροφή της. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα πραγματιστικό ερώτημα που τίθεται στο έργο και απαντάει στις άμεσες ανάγκες μιας χώρας.

Σύμφωνα με τον φιλόσοφο, το ιδανικό θα ήταν μέσω της αγωγής να διαμορφώνεται ένας άνθρωπος-πολίτης, δηλαδή ένας ενάρετος, ελεύθερος, αυτόνομος και αυτάρκης άνθρωπος, ο οποίος θα ενδιαφέρεται για τον συνάνθρωπό του και θα προάγει το κοινό καλό αποσκοπώντας, με κάθε ενέργειά του, στην ευτυχία και την αταραξία. Επιπροσθέτως, θα ήταν ευοίωνο να υπακούει στο νόμο της πολιτείας, ο οποίος θα εκφράζει τη γενική βούληση (*volonté générale*) και όχι ιδιαίτερα συμφέροντα.

1.2 Αγωγή φύση και πολιτισμός

Στον *Λόγο περί επιστημών και τεχνών*, ο Ρουσσώ αμφισβητεί την απρόσκοπτη πρόοδο του πολιτισμού, την οποία θεωρεί υπαίτια για την ηθική κατάπτωση του ανθρώπου. Η ανισότητα και ο φόβος της ανεξέλεγκτης βίας κυριαρχούν στις πολιτισμένες κοινωνίες. Οι περίπλοκες κοινωνικές και οι οικονομικές δομές δημιουργούν τυραννικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και «έναν κόσμο αδιαφάνειας, ψεύδους και υποκρισίας»¹⁹:

*Δεν τολμάμε πια να εμφανιστούμε με το αληθινό μας πρόσωπο. Και μέσα σε αυτόν τον διαρκή καταναγκασμό, οι άνθρωποι που απαρτίζουν τούτο το κοπάδι που λέγεται κοινωνία όταν βρεθούν στις ίδιες περιστάσεις θα ενεργήσουν όλοι πανομοιότυπα, εκτός κι αν τους αποτρέψουν, άλλα, ισχυρότερα κίνητρα. Έτσι δεν γίνεται ποτέ να ξέρουμε καλά με ποιόν έχουμε να κάνουμε.*²⁰

Η ανισότητα, που εκπηγάει από την καθιέρωση της ατομικής ιδιοκτησίας, οδηγεί στην διαστρέβλωση της φύσης του ανθρώπου, στη διαφθορά. Η κυβέρνηση και οι διεφθαρμένες κοινωνικές σχέσεις συνιστούν τα δεσμά του ανθρώπου, ενώ ο πολιτισμός, οι τέχνες και τα γράμματα ενισχύουν και συγχρόνως ωραιοποιούν τον ζυγό του ανθρώπου.

¹⁹ J. Starobinski, *Ζαν-Ζακ Ρουσσώ: Η διαφάνεια και το εμπόδιο*, μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 42

²⁰ Ζ. Ζ. Ρουσσώ, *Λόγος περί επιστημών και τεχνών*, μτφ. Τ. Μπέτζελος, πρόλογος Α. Στυλιανού, Νήσος, Αθήνα 2012, σ. 40

Ο Ρουσσώ διακρίνει την ανισότητα σε φυσική, «ουδέτερη ηθικά»,²¹ η οποία προκαλείται από τη ίδια φύση και αναφέρεται σε χαρακτηριστικά σωματικής διάπλασης, ηλικίας και εξωτερικής εμφάνισης, καθώς επίσης σε ηθική ή πολιτική, η οποία βασίζεται στη ανοχή και συγκατάθεση των ανθρώπων. Εξαιτίας της ηθικής ή πολιτικής ανισότητας, υπάρχουν μερικοί άνθρωποι απολαμβάνουν το σεβασμό, την υποταγή και τον πολυτελή βίο εις βάρος άλλων.

Στην ανισότητα της πολιτικής κατάστασης αντιπαραβάλλεται η ισότητα της φυσικής κατάστασης. Ο άνθρωπος είναι ελεύθερος και ευτυχισμένος στη φυσική κατάσταση. Ο άνθρωπος της φύσης ζει μόνος του στη φύση με υπερ-αναπτυγμένες τις αισθήσεις του και δυο βασικά συναισθήματα, την αγάπη για τον εαυτό του και τον οίκτο (pitié), δηλαδή την αποστροφή προς την πάσχουσα και δυσάρεστη κατάσταση στην οποία υπόκειται ο άλλος. Ο άνθρωπος της φύσης ζει σε μια κατάσταση αρμονίας, επικεντρωμένος στον εαυτό του και ικανοποιώντας τις φυσικές ανάγκες του.

Η ανάπτυξη του πολιτισμού, όμως, βαθμιαία απομακρύνει τον άνθρωπο από την φύση. Τον ωθεί στη φιλαυτία (amour propre), η οποία έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το πρωτόγονο και υγιές συναίσθημα της αγάπης για τον εαυτό (amour de soi), το οποίο συντελεί καθοριστικά στην αυτοσυντήρησή του, όπως φαίνεται και από τα ακόλουθα αποσπάσματα:

Το μόνο φυσικό πάθος για τον άνθρωπο είναι η αγάπη για τον εαυτό του [...] είναι καλή και ωφέλιμη...²² και η αγάπη του εαυτού μεταβάλλεται σε φιλαυτία και όπου γεννιούνται τα πρώτα πάθη που εξαρτιούνται απ' αυτήν.²³

Η αγάπη για τον εαυτό μετουσιώνεται σε κοινωνική δημιουργία και οδηγεί τον άνθρωπο στην ευσπλαχνία και στην αγάπη για τον άλλον. Όμως, το προσωπικό συμφέρον, το οποίο προέρχεται από τη φιλαυτία, οδηγεί τον άνθρωπο στην ανειλικρίνεια, στο ψεύδος και μετριάζει τα έμφυτα συναισθήματα του ανθρώπου, εκείνα της ευμένειας και της αγάπης για τον άλλον. Ο εγωισμός, η αδιαφορία και το

²¹ Α.Ε. Πανταζής, *Ελευθερία και αγωγή στον Αιμίλιο του J.J. Rousseau*, Γρηγόρης, Αθήνα 2012, σ. 40

²² J. J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, Τ. Α', μτφ. Π. Γκέκα, Πλέθρον, Αθήνα 2010, σ. 111

²³ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Β', ό.π., σ. 44

σεξουαλικό πάθος εκλαμβάνονται ως επικίνδυνα πάθη, τα οποία ο οίκτος, το πρώτο ατελές φυσικό συναίσθημα μετριάζει, οδηγώντας τον άνθρωπο στην κοινωνικότητα.

Από την άλλη πλευρά, ο δυναμισμός της ανθρώπινης κατάστασης έχει και αυτός τις ρίζες του στην φύση του. Ο άνθρωπος είναι ένα τελειοποιήσιμο ον, αφού κατέχει μια ικανότητα η οποία τον διακρίνει από τα άλλα ζώα, την τελειοποιησιμότητα (perfectibilité). Η ικανότητα τελειοποίησης αποτελεί την κινητήρια δύναμη της εξέλιξης του ανθρώπινου γένους²⁴:

*Η ικανότητα για τελειοποίηση μπόρεσε να ανυψώσει τον πολιτισμένο άνθρωπο πάνω από την πρωταρχική κατάσταση.*²⁵

Συγκεκριμένα, η τελειοποιησιμότητα, «κενή περιεχομένου» και «πηγή κάθε σύγκρουσης και προόδου»,²⁶ είναι το «κειδολογικό γνώρισμα του ανθρώπου»²⁷ χάρη στην οποία η ανθρώπινη φύση δεν διατηρείται ποτέ αμετάβλητη. Ο καθένας οφείλει να τελειοποιεί το ταλέντο του και να βελτιστοποιεί τις ικανότητες και δεξιότητές του όχι μόνο υπηρετώντας τον εαυτό του, αλλά και το κοινωνικό σύνολο.²⁸ Κανένα παιδί (και κανένας άνθρωπος), όμως, δεν πρέπει να εκμεταλλευτεί την ικανότητα της τελειοποίησης εις βάρος της ευτυχίας του.²⁹ Εάν τυχόν ένα παιδί δυσκολεύεται να τελειοποιήσει μια τέχνη του, δεν θα πρέπει να του συμπεριφέρονται με βαναυσότητα αλλά να του υποδείξουν τις χαρές που αντλεί από την τέχνη αυτή.³⁰ Ο άνθρωπος θα πρέπει να διαπλαστεί ως μια ευαίσθητη ύπαρξη έτσι ώστε να τελειοποιηθούν και να εναρμονιστούν λογική με συναίσθημα.³¹

Ωστόσο, η τελειοποιησιμότητα όντας μια έννοια κενή περιεχομένου, δίνοντας τη δυνατότητα της συνεχούς εξέλιξης των φυσικών δεξιοτήτων, οδηγεί τον άνθρωπο άλλοτε στην ελευθερία και την αρετή άλλοτε στην τυραννία και στην ηθική κατάρπωση.³² Ο άνθρωπος διακρίνεται από αλαζονεία, προσπαθεί να αναλάβει το

²⁴ R. Wokler, *Ρουσσώ. Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, ό.π., σ. 73-74

²⁵ J. J. Rousseau, *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*, μτφ. Μ. Αξιότη-Καναγκίνη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2001, σ. 170

²⁶ Β. Γρηγοροπούλου, *Αγωγή και πολιτική στον Ρουσσώ*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, σ. 69

²⁷ Στο ίδιο, σ. 68

²⁸ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Α', ό.π., σ. 247

²⁹ Στο ίδιο, σ. 202

³⁰ Στο ίδιο, σ. 136

³¹ Στο ίδιο, σ. 262

³² Β. Γρηγοροπούλου, *Αγωγή και πολιτική στον Ρουσσώ*, ό.π., σ. 69

ρόλο του Θεού, καθώς προσπαθεί να τελειοποιήσει τις δυνατότητες του τεχνητού πολιτισμού και κατά συνέπεια απομακρύνεται από τη φύση, αλλοτριώνεται και οδηγείται στη δυστυχία. Επιπρόσθετα σε αυτό, καταχράται την ικανότητά του για τελειοποίηση και μετατρέπει τη φυσική ετερομορφία σε ηθικές διαφορές εδραιώνοντας με αυτόν τον τρόπο την κοινωνική ανισότητα. Συγκεκριμένα, μερικοί άνθρωποι, επωφελούμενοι από τη δύναμή τους, ιδιοποιούνται τον πλούτο της υποκινούμενοι από εγωισμό και ματαιοδοξία προκαλώντας ένα κοινωνικό χάσμα μεταξύ των ανθρώπων. Ο κοινωνικός θεσμός της ιδιοκτησίας αποκλείει έτσι την πλειονότητα των υπηκόων από τον πλούτο της φύσης. Αν οι άνθρωποι, όμως, έπρατταν -για τους ίδιους και τους άλλους-, αυτό για το οποίο ήταν φυσικά προικισμένοι, «ο καθένας θα επωφελούταν από τα ταλέντα των άλλων σαν να τα είχε όλα· ο καθένας θα τελειοποιήσει το δικό του με τη συνεχή εξάσκηση».³³ Για τον λόγο αυτό, ο Ρουσσώ αναπτύσσει την παιδαγωγική θεωρία του με απώτερο σκοπό «να αποκαταστήσει την εσωτερική φύση του ανθρώπου και να διορθώσει τα σφάλματα που επέφερε η άναρχη ανάπτυξη των παθών».³⁴

Έτσι στην πολιτική κατάσταση, οι έχοντες εξαρτώνται από τους μη έχοντες, οι οποίοι υπηρετούν τους πρώτους για να εξασφαλίσουν τη διαίωσή τους και τον βιοπορισμό τους. Αυτή η σχέση εξάρτησης καθιστά τον άνθρωπο υπόδουλο στη γνώμη των άλλων και δέσμιος των αναγκών του. Αυτή η μορφή δουλείας είναι καθολική και εκφράζεται με την τυραννία.³⁵ Για να καταφέρει ο αφέντης να ζει μέσα στη χλιδή χωρίς να εξεγείρονται οι υπήκοοι, οφείλει είτε να τους επιβληθεί με τη βία ή να τους πείσει πως τους είναι αναγκαίος για την επιβίωσή τους. Τα παραπάνω αποδεικνύουν πως ο άνθρωπος, μακριά από το φυσικό προορισμό του, δοκιμάζει την ηθική κατάπτωση και την υποτίμηση των φυσικών αξιών της ευμένειας και της αγάπης για τον άλλον.

Αν και ο Ρουσσώ εξαίρει τη φυσική κατάσταση και τον άνθρωπο της φύσης, δεν προκρίνει την επιστροφή στη φύση. Ο άνθρωπος δεν είναι δυνατόν να επιστρέψει

³³ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Α', ό.π., σ. 247

³⁴ Αλ. Σταϊνχάουερ, «Η τελειοποιησιμότητα στην ρουσσωϊκή ανθρωπολογία και στην φιλοσοφία του Διαφωτισμού», *Η δημοκρατία στην εξορία*, Επιμ. Γ. Φαράκλας, R. Azizoglu, Νήσος, Αθήνα 2012 σ. 99

³⁵ Α.Ε. Πανταζής, *Ελευθερία και αγωγή στον Αιμίλιο του J.J. Rousseau*, ό.π., σ. 44

στην πρωτόγονη φυσική κατάστασή του.³⁶ Σε διαφορετική περίπτωση, εάν επικρατούσε ο άνθρωπος της φύσης πάνω στη γη δεν θα ήταν δυνατή η επικοινωνία, δε θα υπήρχαν ηθικοί φραγμοί, ενώ οι άνθρωποι θα ζούσαν απομονωμένοι χωρίς να δοκιμάζουν την αρετή και την αγάπη.³⁷ Όταν ο Ρουσσώ προτιμά τον φυσικό άνθρωπο έναντι του σκλαβωμένου ανθρώπου της εποχής του δεν εννοεί τον άνθρωπο της φύσης, αλλά αναδεικνύει έναν άνθρωπο με τα προτερήματα του ανθρώπου της φύσης, δηλαδή τα φυσικά συναισθήματα της αγάπης για τον εαυτό και του οίκτου, τη φυσική ροπή του προς την ελευθερία, την ικανότητά του για τελειοποιησιμότητα, δηλαδή το φυσικό άνθρωπο ως «το απόλυτο όλον, το οποίο σχετίζεται με τον εαυτό του ή με τον όμοιό του».³⁸

Ο φυσικός άνθρωπος υπακούει στη φυσική αναγκαιότητα και εναρμονίζεται με τη φύση του, για τον λόγο αυτό κατορθώνει να συμφιλιωθεί με το θάνατο. Η ελευθερία αποτελεί αναγκαίο όρο αφενός για τη αναδημιουργία του φυσικού ανθρώπου και αφετέρου βασικό μέσο για την κατάκτηση της αρετής και της ευτυχίας του. Πραγματική ελευθερία υπάρχει μόνο όταν ο άνθρωπος ακολουθεί τη φύση. Όταν την παραβιάζει, αλλοιώνει τη φύση του και οδηγείται στην απώλεια της ελευθερίας του.

Η επανασύσταση του φυσικού ανθρώπου θεωρείται πως μπορεί να επιτευχθεί μέσω της αγωγής. Σύμφωνα με το Ρουσσώ, η αγωγή αρχίζει μαζί με την γέννηση του παιδιού, το οποίο είναι μαθητής της φύσης.³⁹ Από τη μια πλευρά, οι διαφωτιστές, όπως ο Ντιντερό, ο Βολτέρος και ο Ντ' Αλαμπέρ, προτάσσουν το αίτημά τους για τον εξευγενισμό της αγωγής και τη βελτίωση των παιδαγωγικής διαδικασίας «στην κατεύθυνση της διαμόρφωσης αυτόνομων πολιτών»,⁴⁰ διότι «ο άνθρωπος μπορεί να γίνει άνθρωπος μόνο μέσω της αγωγής».⁴¹ Από την άλλη πλευρά, ο Ρουσσώ οραματίζεται ένα σχέδιο αγωγής με στόχο την διαπαιδαγώγηση του παιδιού σύμφωνα με τις φυσικές ανάγκες του και την σταδιακή τελειοποίηση των φυσικών δεξιοτήτων του. Ο άνθρωπος λόγω ικανότητας της τελειοποίησης, καθώς και της συνεχούς

³⁶ Κ. Δεληκωνσταντής, *Η παιδαγωγική του Kant*, ό.π., σ. 25

³⁷ L. Millet, *Ο Ρουσσώ και η φιλοσοφία του*, μτφ. Γ. Καρούζος, Άπειρον, Αθήνα 1979, σ.165

³⁸ J. J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, Τ. Α', Πλέθρον, Αθήνα 2010, σ. 41

³⁹ Στο ίδιο, σ. 69

⁴⁰ Α.Ε. Πανταζής, *Ελευθερία και αγωγή στον Αιμίλιο του J.J. Rousseau*, ό.π., σ. 47

⁴¹ Ι. Καντ, *Περί Παιδαγωγικής*, μτφ. Π. Σιδερά-Λύτρα, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 23

καλλιέργειας των φυσικών δεξιοτήτων μέσω της διαπαιδαγώγησης, δημιουργεί έναν νέο άνθρωπο μέσα του.⁴²

Ο Ρουσσώ επισημαίνει την αυτοτέλεια και την αυτοδυναμία της παιδικής ηλικίας και αναδεικνύεται κήρυκας και υπέρμαχος των δικαιωμάτων του παιδιού.⁴³ Αναγνωρίζει τη σπουδαιότητα και δυναμική της παιδικής ηλικίας και προτείνει ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο σπουδών ανταποκρινόμενο στις φυσικές ανάγκες του παιδιού. Η ψυχολογία του παιδιού διέπεται από τους δικούς της νόμους και αποκλίνει από εκείνη του ενήλικου.⁴⁴ Ο παιδαγωγός οφείλει να παρακολουθεί διακριτικά την πορεία της εξέλιξης του παιδιού, όχι να παροτρύνει το παιδί να μιμείται έναν ενήλικα.

1.3 Αγωγή και ελευθερία

Ο Χορκχάιμερ παρατηρεί πως για τον Ρουσσώ «ο κόσμος δεν είναι, όπως πρέπει να είναι, αλλά οφείλει να διαρρυθμισθεί από τον άνθρωπο».⁴⁵ Πράγματι, αν και «ο άνθρωπος γεννιέται ελεύθερος»⁴⁶ στερείται την ελευθερία μέσα στην πολιτισμένη κοινωνία. Με αφετηρία αυτή την παρατήρηση, ο Ρουσσώ θα προτείνει ένα πρωτότυπο σχέδιο αγωγής, το οποίο αποσκοπεί στην αποκατάσταση της ανθρώπινης ελευθερίας και ευτυχίας. Για τον Ρουσσώ, η ειδοποιός διαφορά του ανθρώπου από τα άλλα ζώα δεν είναι η λογική, αλλά η ελευθερία, η οποία αποτελεί το μέγιστο αγαθό της ανθρώπινης ζωής.⁴⁷

Ο Ρουσσώ διακρίνει την ελευθερία σε φυσική, πολιτική και ηθική. Η φυσική ελευθερία σημαίνει ηθική δουλεία, διότι βασικό χαρακτηριστικό της αποτελεί η αχαλίνωτη επιθυμία και ο διακαής πόθος ικανοποίησής της. Η πολιτική ελευθερία, από την άλλη, σημαίνει την ηθελημένη προσαρμογή στην γενική βούληση μιας πολιτείας που διοικείται σύμφωνα με τον Λόγο και δίκαιους νόμους. Η ηθική ελευθερία, τέλος, σημαίνει αυτοδέσμευση στους νόμους τους οποίους ο καθένας

⁴² L. Millet, *Ο Ρουσσώ και η φιλοσοφία του*, ό.π., σ. 36-37

⁴³ Α. Ρήγας, *Παιδαγωγική επιστήμη. Διαχρονική παρουσίαση και κριτική θεώρηση*, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1984, σ. 44

⁴⁴ Κ. Δεληκωνσταντής, *Η παιδαγωγική του Kant*, ό.π., σ. 22

⁴⁵ M. Horkheimer στο Κ. Δεληκωνσταντής, *Η παιδαγωγική του Kant*, ό.π., σ. 26

⁴⁶ J. J. Rousseau, *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, μτφ. Β. Γρηγοροπούλου, Α. Σταϊνχάουερ, Πόλις, Αθήνα 2014, σ. 8

⁴⁷ Α.Ε. Πανταζής, *Ελευθερία και αγωγή στον Αιμίλιο του J.J. Rousseau*, ό.π., σ. 56

θέτει ελεύθερα στον εαυτό του και αποτελεί απαραίτητο όρο της ηθικής πράξης.⁴⁸ Με αυτόν τρόπο, η ελευθερία ταυτίζεται με την αρετή. Η αγαθότητα ενυπάρχει στη φύση του ανθρώπου, και για το λόγο αυτό είναι απαραίτητος ο σεβασμός της φύσης και της ελευθερίας του παιδιού έτσι ώστε να δημιουργηθεί ένας ενάρετος ενήλικας-πολίτης. Ο άνθρωπος στην παιδική ηλικία του οφείλει να βιώνει τη φυσική ελευθερία, η οποία σταδιακά θα μετασχηματίζεται σε ηθική ελευθερία.

Επομένως, η απελευθερωτική αγωγή αποτελεί αναγκαίο όρο για την αποφυγή της αλλοτρίωσης του ανθρώπου και της εξάλειψης του εγωισμού, αλλά και την ανάπτυξη της πραγματικής αυτονομίας και τη δυνατότητα άσκησης ελευθερίας. Ο Αιμίλιος ως φυσικός άνθρωπος και ευσυνείδητος πολίτης θα είναι αδύνατον να αποδεχτεί την τυραννία και την αδικία της κοινωνίας όπου ζει, γι' αυτό το λόγο θα αναζητήσει σε άλλες χώρες την «ιδανική πολιτεία» του *Κοινωνικού Συμβολαίου* εκπληρώνοντας το ατομικό ηθικό χρέος του ως πολίτης.⁴⁹

Ο άνθρωπος μέσω της αγωγής προσπαθεί να εξισορροπήσει τη βούληση με τη δύναμή του με απώτερο σκοπό την κατάκτηση της ευδαιμονίας, της αρετής και της ψυχικής αταραξίας. Η ελευθερία δεν μπορεί να ανεξέλεγκτη, διότι ο άνθρωπος δεν πρέπει να γίνει δέσμιος των παθών του. Ο ελεύθερος άνθρωπος δεν επιθυμεί τίποτα άλλο παρά ό,τι μπορεί και πράττει ό,τι τον ευχαριστεί. Επομένως, η αληθινή ικανοποίηση συμπίπτει με τη φυσική αναγκαιότητα.

1.4 Αρνητική και θετική αγωγή

Ο Ρουσσώ αποποιείται τη θετική αγωγή της πολιτισμένης κοινωνίας της εποχής του, με τη στείρα μετάδοση γνώσεων από τον παιδαγωγό-αυθεντία στο παιδί μέσω μιας δασκαλοκεντρικής μεθόδου και την πλήρη διαμόρφωση του παιδιού σύμφωνα με τις ανάγκες και επιθυμίες των ενηλίκων. Επιπλέον, η μανιχαϊκή προσέγγιση της γνώσης δεν αφορά ένα παιδί, διότι δεν είναι ένα ώριμο ον ώστε να σκέπτεται, αλλά είναι ικανό μόνο να αισθάνεται. Συγκεκριμένα, δεν είναι σε θέση να διακρίνει το καλό από το κακό, αλλά μόνο την ευχαρίστηση από τον πόνο.

⁴⁸ J. J. Rousseau, *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, ό.π., σ. 21

⁴⁹ Α. Πανταζής, *Ελευθερία και αγωγή στον Αιμίλιο του J.J. Rousseau*, ό.π., σ. 165

Ο Ρουσσώ «κηρύττει» την καινοτόμο μέθοδο της αρνητικής αγωγής, δηλαδή τη διαπαιδαγώγηση χωρίς διδαχές, την τέχνη «να κάνεις τα πάντα χωρίς να κάνεις τίποτα»,⁵⁰ η οποία εφαρμόζεται από την πρώιμη παιδική ηλικία έως την προεφηβεία. Η αγωγή που θα πρέπει να λάβει το παιδί δεν είναι ηθική, αλλά εξ ολοκλήρου φυσική. Ο Ρουσσώ προτάσσει τέσσερα αξιώματα της ελεύθερης αγωγής:⁵¹

1. Πρέπει να επιτρέπεται στα παιδιά, να κάνουν χρήση όσων δυνάμεων τους δίνει η φύση, και τις οποίες δεν μπορούν να καταχρώνται παραπάνω απ' όσο πρέπει.
2. Ο παιδαγωγός πρέπει να βοηθά και να αντικαθιστά ό,τι λείπει από ένα παιδί, είτε σε νοημοσύνη είτε σε σωματική δύναμη, έτσι ώστε να είναι σε θέση να ικανοποιεί κάθε φυσική ανάγκη του.
3. Όταν ο παιδαγωγός προσφέρει αρωγή σε ένα παιδί, θα πρέπει να περιορίζεται στο ωφέλιμο και φυσικά αναγκαίο.
4. Ο παιδαγωγός οφείλει να μελετήσει τη γλώσσα και τα νοήματα κάθε παιδιού, για να μπορεί να διακρίνει στις επιθυμίες του, τι προέρχεται από τη φύση και τι από τη κοινή γνώμη.

Η διαπαιδαγώγηση του παιδιού θα πρέπει να γίνει μακριά από την πολιτισμένη κοινωνία, η οποία οδηγεί τον άνθρωπο στη διαφθορά και στην αλλοτρίωση. Δε χρειάζονται μαθήματα ηθικής και αποστήθιση παραμυθιών με ηθικά διδάγματα, διότι τα παιδιά δεν έχουν αναπτύξει το λογικό τους σε βαθμό ώστε να μπορούν να διακρίνουν μόνο τους το καλό από το κακό. Για τον παραπάνω λόγο, ο Ρουσσώ προτείνει την αποφυγή της ανάγνωσης μέχρι τα 15 χρόνια. Επιτρέπεται μόνο η ανάγνωση του *Ροβινσώνα Κρούσο* του Ντάνιελ Νταφόε, η οποία αποτελεί «την καλύτερη πραγματεία φυσικής αγωγής».⁵² Ο Ροβινσώνας προσαρμόζεται σε φυσικούς νόμους και κατασκευάζει τα εργαλεία και τα αντικείμενα που εξυπηρετούν τις ανάγκες και τις επιθυμίες του.⁵³

Ο φιλόσοφος διατείνεται πως «το διάβασμα είναι η μάστιγα της παιδικής ηλικίας»,⁵⁴ διότι τα παιδιά αναγκάζονται να αναφέρονται σε πράγματα, φυσικά

⁵⁰ J. J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, Τ. Α', ό.π., σ. 149

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 80

⁵² Στο ίδιο, σ. 238

⁵³ J. Chateau, «Ο Ιωάννης-Ιάκωβος Ρουσσώ ή η παιδαγωγική του φυσικού προορισμού του ανθρώπου», *Οι μεγάλοι παιδαγωγοί*, Αθήνα, Γλάρος, 1958, σ. 227

⁵⁴ J. J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, Τ. Α', ό.π., σ. 145, 238

αντικείμενα και αφηρημένες ιδέες, που δε γνώρισαν από την εμπειρία τους. Δεν θα πρέπει ο άνθρωπος να έχει υπερβολικές επιθυμίες, δυσανάλογες με τις δυνατότητες του. Τα πάθη και οι επιθυμίες προκαλούνται από τη φαντασία, για το λόγο αυτό ο Ρουσσώ αποφεύγει να διεγείρει τη φαντασία του Αιμίλιου μέχρι την εφηβεία. Μέχρι τότε θα έχει αναπτύξει «ένα υγιές σώμα με ευκίνητα μέλη, σωστό και χωρίς προκαταλήψεις πνεύμα, καρδιά ελεύθερη και χωρίς πάθη»⁵⁵ σύμφωνα με την αναγκαιότητα των νόμων της φύσης.

Στην περίοδο της εφηβείας, κατά την οποία «το πνεύμα είναι ώριμο για αναλογισμό»,⁵⁶ επιτρέπονται τα αναγνώσματα, τα οποία θα πρέπει να σχετίζονται με ιστορικά γεγονότα και βιογραφίες ιστορικών προσώπων. Διακρίνει ως ιδανικά αναγνώσματα τα έργα του Θουκυδίδη και του Πλούταρχου. Ως ιδάλματα για το μαθητή του, ο Ρουσσώ προτείνει τον Μεγάλο Αλέξανδρο και τον Αριστείδη για την αυθεντικότητά τους.⁵⁷

Στη διάρκεια της εφηβείας, λοιπόν, ο άνθρωπος λαμβάνει θετική αγωγή, διότι ωριμάζει η λογική σκέψη, αναπτύσσονται οι ορμές, καθώς επίσης και πραγματοποιείται η διαφοροποίηση των φύλων.⁵⁸ Στην εφηβεία, περιορίζεται η φιλαυτία, η οποία εξασφαλίζει ως έναν βαθμό την αυτοσυντήρησή μας. Εκείνη την περίοδο, αναπτύσσονται συναισθήματα για τον συνάνθρωπο και τότε ο άνθρωπος είναι σε θέση να διακρίνει το καλό και το κακό. Η θετική αγωγή συνδέεται με την ηθική μόρφωση. Δεν αποσκοπεί στην καταπολέμηση των φυσικών παθών, αλλά στη χαλιναγωγή τους. Ο άνθρωπος είναι πραγματικά ελεύθερος μόνο όταν είναι κυρίαρχος του εαυτού του και των παθών του, άρα πρέπει να μπορεί να χαλιναγωγεί και τις προσλήψεις των αισθήσεων.

1.5 Η Αγωγή των αισθήσεων

Η αγωγή των αισθήσεων καθώς και η σωματική αγωγή διαθέτουν δεσπόζουσα θέση στον Αιμίλιο. Οι αισθήσεις είναι οι πρώτες ικανότητες του ανθρώπου που

⁵⁵ J. J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, Τ. Α', ό.π., σ. 272

⁵⁶ J. Starobinski, *Ζαν-Ζακ Ρουσσώ: Η διαφάνεια και το εμπόδιο*, ό.π., σ. 304

⁵⁷ Α.Ε. Πανταζής, *Ελευθερία και αγωγή στον Αιμίλιο του J.J. Rousseau*, ό.π., σ. 139

⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 135

διαμορφώνονται και τελειοποιούνται.⁵⁹ Η καλλιέργεια των αισθήσεων προλαμβάνει τα πάθη, επειδή την ανεπαρκή ανάπτυξή τους αναπληρώνει η φαντασία η οποία παράγει συγκεχυμένες αναπαραστάσεις.⁶⁰ Από τις αισθήσεις, η αφή⁶¹ κατέχει την πρωτοκαθεδρία. Η αφή θεωρείται «η ενέργεια που δεν διακόπτεται καθόλου όσο είμαστε ξύπνιοι», κυριαρχεί σε όλο το σώμα και λειτουργεί «σαν διαρκής φύλακας». Η αφή κατακτιέται πιο γρήγορα, διότι την ασκούμε συνεχώς. Ο Ρουσσώ παρατηρεί πως το άγγιγμα των τυφλών φαίνεται «πιο λεπτό και πιο σίγουρο» από εκείνο των υπόλοιπων ανθρώπων. Στις ασκήσεις ανάπτυξης της αφής βοηθούν παιχνίδια, όπως τα παιδιά να προσπαθούν να καταλάβουν κάποιο αντικείμενο στο σκοτάδι. Έτσι, τα παιδιά μαθαίνουν να «επιβιώνουν» στο σκοτάδι χωρίς να κυριαρχούνται από αποκυήματα της φαντασίας τους και χωρίς να φοβούνται. Επιπλέον, η αφή σε συνδυασμό με την ακοή επιτρέπουν την ανάπτυξη της αντίληψης του χώρου και του χρόνου.

Η όραση κατέχει τη δεύτερη θέση στις αισθήσεις, η οποία είναι απατηλή, επειδή σε όσα βλέπει ο άνθρωπος κάθε μέρα, «δεν ενεργεί πια η φαντασία αλλά η μνήμη. Στη φλόγα της φαντασίας ανάβουν τα πάθη».⁶² Η όραση σε συνδυασμό με την κίνηση και την επαφή συμβάλλει στον υπολογισμό του μήκους, της έκτασης και των αποστάσεων. Το παιδί μαθαίνει να υπολογίζει αποστάσεις από στο χώρο και τον χρόνο. Η όραση καλλιεργείται με τη ζωγραφική. Το παιδί μιμείται τη φύση, απεικονίζει αντικείμενα που υπάρχουν γύρω του, όχι για καλλιτεχνική απόλαυση, αλλά για «να αποκτήσει ακριβή ματιά και ευλύγιστο χέρι».⁶³

*...θέλω να μην έχει άλλον δάσκαλο από τη φύση, ούτε άλλο μοντέλο από τα αντικείμενα. Θέλω να 'χει μπροστά στα μάτια του το πρωτότυπο και όχι το χαρτί που τα αναπαρασταίνει, να σχεδιάζει ένα σπίτι βλέποντας ένα σπίτι, ένα δέντρο βλέποντας ένα δέντρο, ώστε να συνηθίσει να παρατηρεί καλά τα σώματα και τις εμφανίσεις τους και όχι να παίρνει απατηλές μιμήσεις, συμβατικές, για αληθινές μιμήσεις.*⁶⁴

⁵⁹ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Α', ό.π., σ. 159

⁶⁰ Β. Γρηγοροπούλου, *Αγωγή και πολιτική στον Ρουσσώ*, ό.π., σ. 114

⁶¹ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Α', ό.π., σ. 160 και Β. Γρηγοροπούλου, *Αγωγή και πολιτική στον Ρουσσώ*, ό.π., σ. 114

⁶² Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Α', Αθήνα, ό.π., σ. 162

⁶³ Στο ίδιο, σ. 174

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 175

Έπεται η αγωγή της ακοής. Ο άνθρωπος διαθέτει ένα όργανο που αποκρίνεται στην ακοή, τη φωνή. Συγκεκριμένα, ο άνθρωπος διαθέτει τρία είδη φωνών: την ομιλούσα ή αρθρώνουσα φωνή, την τραγουδιστική ή μελωδική φωνή, και την παθητική ή τονισμένη φωνή, η οποίας αξιοποιείται ως εργαλείο επικοινωνίας «και εμψυχώνει το τραγούδι και τον λόγο».⁶⁵ Η μουσική συνδυάζει τις τρεις αυτές φωνές. Είναι φυσιολογικό οι μαθητές να έχουν κάπως μονόχρωμη ομιλητικότητα εξαιτίας της μη διέγερσης παθών. Ο Ρουσσώ αποτρέπει τους παιδαγωγούς και κηδεμόνες να ενθαρρύνουν τα παιδιά να απαγγέλουν στίχους τραγωδίας ή κωμωδίας και να τους μαθαίνουν να ρητορεύουν. Τα παιδιά πρέπει να μάθουν να μιλάνε απλά, καθαρά και να αρθρώνουν σωστά, δηλαδή να προφέρουν ακριβώς και χωρίς παραποίηση, να γνωρίζουν και να ακολουθούν τον γραμματικό τόνο και την προσωδία και τέλος να δίνουν αρκετή φωνή για να ακούγονται.⁶⁶ Επίσης, για να διαμορφώσουν τη φωνή τους, θα πρέπει πάντα να τραγουδάνε με συνοδεία πιάνου και για να τονίζουν καλύτερα τους ήχους, να τους αρθρώνουν «προφέροντάς τους να γιατί πρέπει να κάνει κανείς σολφέζ με κάποιες συλλαβές».⁶⁷

Η αίσθηση της γεύσης, πάλι, συνεργάζεται με την οσμή. Η γεύση θεωρείται κυριολεκτική, φυσική και υλική αίσθηση και δεν εξάπτει τη φαντασία. Η πρώτη τροφή του παιδιών δεν είναι η άλλη από το μητρικό γάλα και έπειτα από αυτήν την εμπειρία, βαθμιαία συνηθίζουν στις δυνατές ουσίες. Ίσως, για τον λόγο αυτό η γεύση είναι η αίσθηση που συγκινεί περισσότερο τον άνθρωπο. Σε αντίθεση με τη γεύση, η οσμή «η αίσθηση της φαντασίας δίνοντας στα νεύρα ένα τόνο πιο ισχυρό, σίγουρα δραστηριοποιεί πολύ τον εγκέφαλο γι' αυτό και αναζωογονεί για μια στιγμή την ιδιοσυγκρασία, ώσπου και την εξαντλεί». Η οσμή προδιαθέτει τους ανθρώπους στο να αναζητήσουν ή να αποφύγουν μια τροφή ανάλογα με την πρώτη εντύπωση τούς προκαλεί.⁶⁸

Η τελευταία αίσθηση, στην οποία αναφέρεται ο Ρουσσώ, είναι ένα είδος έκτης αίσθησης, δηλαδή η κοινή αίσθηση, η οποία «προκύπτει από την καλά ρυθμισμένη χρήση των άλλων αισθήσεων κι επειδή μας πληροφορεί για τη φύση των πραγμάτων

⁶⁵ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Α', ό.π., σ. 182

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 182

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 183

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 192-194

με τη συνδρομή όλων των εμφανίσεών τους»⁶⁹ και « εδρεύει στον εγκέφαλο». Η κοινή αίσθηση δεν είναι εξωτερική, αλλά εσωτερική και περικλείει αντιλήψεις και ιδέες. Λόγω της έκτης αίσθησης, ο άνθρωπος καθίσταται ικανός να μετρά την έκταση των γνώσεων και την καθαρότητά τους, η οποία φανερώνει την ορθότητα του πνεύματος, και να κατέχει την τέχνη της κριτικής σκέψης και σύγκρισης ιδεών, δηλαδή την ανθρώπινη λογική. Τα παιδιά διαμορφώνουν απλές ιδέες μέσω των αισθήσεών τους, για τον λόγο αυτό ο Ρουσσώ αποκαλεί τη λογική τους παιδαριώδη. Αντιθέτως, ο άνθρωπος, καθώς τελειοποιεί την ύπαρξη του και συλλαμβάνει σύνθετες ιδέες κατακτάει την διανοητική ή ανθρώπινη λογική.

Συνοψίζοντας, ο παιδαγωγός μεριμνά να δημιουργήσει το κατάλληλο περιβάλλον, στο οποίο τα παιδιά θα καλλιεργήσουν όλες τις αισθήσεις μέσω των οποίων προσλαμβάνουν την πρώτη αληθινή γνώση. Η καλλιέργεια των αισθήσεων πραγματοποιείται μέσω ποικίλων δοκιμασιών και παιχνιδιού συμβάλλοντας καθοριστικά στη «ρυθμισμένη χρήση των αισθήσεων» που θα συντελέσει στην ανάπτυξη της ανθρώπινης λογικής.

1.6 Σωματική αγωγή

Η διάπλαση και η ενδυνάμωση του σώματος κατέχουν εξέχουσα θέση στην παιδαγωγική θεωρία του Ρουσσώ. Στον *Αιμίλιο*, αυτός παραδέχεται την αδυναμία του ανθρώπινου είδους και αντιλαμβάνεται εξ αρχής την αναγκαιότητα της σωματικής αγωγής:

*Γεννιόμαστε αδύναμοι, έχουμε ανάγκη από δύναμη, γεννιόμαστε στερημένοι απ' όλα, έχουμε ανάγκη από συμπαράσταση, γεννιόμαστε μωροί, έχουμε ανάγκη από κρίση. Όλα όσα δεν έχουμε στη γέννησή μας και τα χρειαζόμαστε μεγάλοι, μας τα δίνει η εκπαίδευση.*⁷⁰

Επομένως, η σωματική αγωγή θα πρέπει να αρχίζει με τη γέννηση του ανθρώπου και να ακολουθεί τις αρχές της φύσης. Δεν είναι τυχαίο που από τη βρεφική του

⁶⁹ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Α', ό.π., σ. 195-196

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 24

ηλικία , ο άνθρωπος κάνει χρήση ενός «σωματικού λόγου»⁷¹ για να επικοινωνήσει με το περιβάλλον του και να εκφράσει τα συναισθήματά του, την δυσφορία για τη μη ικανοποίηση των βασικών αναγκών του. Συγκεκριμένα, τα βρέφη, αλλά και αργότερα τα παιδιά, φανερώνουν τη συγκινησιακή φόρτισή τους με φωνές, κλάματα, γκρίνια, χειρονομίες ή και εκφράσεις προσώπου:

*Τέτοιο πρέπει να είναι το είδος των νευμάτων τους , σε μιαν ηλικία με σωματικές μονάχα ανάγκες. Η έκφραση των αισθήσεων βρίσκεται στους μορφασμούς, η έκφραση των συναισθημάτων στο βλέμμα.*⁷²

Η παιδική γλώσσα των νευμάτων ή γλώσσα του σώματος θεωρείται «τελειοποιήσιμη και μετατρέψιμη σε λόγο»,⁷³ εξ ου και το μήνυμα του πομπού αξιώνει να γίνει κατανοητό και να αποκρυπτογραφηθεί από τον δέκτη. Οι παραμάνες διαδραματίζουν εξέχοντα ρόλο στην ανάπτυξη του λόγου, εφόσον είναι οι πρώτες δασκάλες της γλώσσας. Καταβάλλουν προσπάθειες να καταλάβουν όλα όσα εκφράζουν τα βρέφη/παιδιά με τον σωματικό τους λόγο και καταφέρνουν να συνδιαλέγονται μαζί τους. Τα παιδιά δεν καταλαβαίνουν το νόημα των λέξεων, αλλά τον τόνο της φωνής.⁷⁴ Οπότε, οι παραμάνες καθώς και η μητέρα οφείλουν να είναι σε θέση να «μαντεύουν» τις ανάγκες του παιδιού ερμηνεύοντας τον σωματικό λόγο και να προσαρμόζονται στις ιδιαιτερότητες και τις ανάγκες κάθε παιδιού.

Επιπλέον, ο Ρουσσώ αποποιείται κάθε παραδοσιακή τεχνική σωματικής ανατροφής που θα ήταν δυνατόν να εμποδίσει την ελεύθερη και φυσική ανάπτυξη των παιδιών, όπως το φάσκωμα το οποίο επιδρά αρνητικά την ανάπτυξη του παιδιού. Το παιδί θα πρέπει να τοποθετείται σε μια ασφαλή κούνια όπου θα μπορεί «να κινείται άφοβα και ακίνδυνα».⁷⁵ Επιπρόσθετα, το παιδί θα ήταν καλό να αφήνεται ελεύθερο να μπουσουλάει και να κινεί τα μέλη του, καθώς αυτά αναπτύσσονται και δυναμώνουν.⁷⁶ Άρα, ο Ρουσσώ εναντιώνεται στην παραδεδομένη αντίληψη σύμφωνα με την οποία το φάσκωμα πιστεύεται ως ευεργετικό, διότι θεωρεί πως περιστέλλει την αληθινή φύση και ελευθερία του ανθρώπου, ο οποίος εντέλει αυτοπεριορίζεται:

⁷¹ Β. Γρηγοροπούλου, *Αγωγή και πολιτική στον Ρουσσώ*, ό.π., σ. 97

⁷² Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Α', ό.π., σ. 63

⁷³ Β. Γρηγοροπούλου, *Αγωγή και πολιτική στον Ρουσσώ*, ό.π., σ. 96-97

⁷⁴ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Α', ό.π., σ. 62

⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 56

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 56

*Ο πολιτισμένος άνθρωπος γεννιέται, ζει και πεθαίνει μες τη σκλαβιά:
με τη γέννησή του τον καρφισώνουν μες τις φασκίες με τον θάνατό
του τον καρφώνουν μες το φέρετρο· όσο έχει ανθρώπινη μορφή, είναι
αλυσοδεμένος μες τις παραδόσεις μας.⁷⁷*

Σύμφωνα με τον Ρουσσώ, επίσης, «το σώμα πρέπει να 'χει σφρίγος για να υπακούσει στην ψυχή»,⁷⁸ για τον λόγο αυτό ο παιδαγωγός επιλέγει τον μαθητή του με προκαθορισμένα κριτήρια, την ευγενική καταγωγή, καθώς και την αρτιμέλεια και ευρωστία του. Ως ιδανικός μαθητής θεωρείται «ένα καλοσχηματισμένο παιδί, γερό και δυνατό».⁷⁹ «Για να ενισχυθεί η κράση και η υγεία»,⁸⁰ ο Ρουσσώ προτείνει χειρωνακτικές εργασίες και ασκήσεις σώματος⁸¹ χωρίς να υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες. Επιπρόσθετα σε αυτό, επισημαίνει πως για μακροβιότητα απαιτείται επίπονη σωματική άσκηση, πολύωρη εργασία και κόπωση.⁸²

Η σωματική αγωγή που προτείνει ο Ρουσσώ δεν περιορίζεται μόνο στο δυνατό και υγιές σώμα, αλλά δίνει μεγάλη έμφαση και στον τρόπο που αυτή επιδρά στην ηθική αγωγή. Πιστεύει ότι αυτή επιδρά στην διαμόρφωση του χαρακτήρα του παιδιού κάνοντας παραλληλισμό της σωματικής ρώμης με το «σφρίγος ψυχής»⁸³. Επιπλέον, η σχέση της σωματικής αγωγής με εκείνη του νου, δηλαδή την ανάπτυξη γνωστικών και νοητικών ικανοτήτων, είναι παραπληρωματικές. Διαφωνώντας τοιουτοτρόπως με όσους συγχρόνους του πίστευαν πως η αγωγή του σώματος και η αγωγή του πνεύματος δεν μπορούν να γίνουν παράλληλα, γιατί η μία επηρεάζει την άλλη, όπως φαίνεται στο εξής απόσπασμα:

*Σφάλμα οικτρό να νομίζετε πως η άσκηση του σώματος βλάπτει τις
ενέργειες του πνεύματος λες κι οι δυο αυτές δραστηριότητες δεν έπρεπε
να οδεύουνε μαζί και η μια να μην καθοδηγεί πάντα την άλλη!⁸⁴*

⁷⁷ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Α', ό.π., σ. 31

⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 47

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 46

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 50

⁸¹ Στο ίδιο, σ. 50

⁸² Στο ίδιο, σ. 50

⁸³ Στο ίδιο, σ. 46

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 138

Για να υποστηρίξει την θέση του για την σχέση της σωματικής αγωγής με την ανάπτυξη νοητικών ικανοτήτων του ανθρώπου, παραθέτει ένα φανταστικό παράδειγμα αντιδιαστέλλοντας τους χωρικούς της εποχής του με τους «άγριους» (πρωτόγονους). Παρότι και οι δύο βρίσκονται σε συνεχή άσκηση του σώματός τους, οι πρώτοι είναι «αγροίκοι, χοντράνθρωποι, αδέξιοι», ενώ οι άλλοι είναι γνωστοί για την «λεπτότητα του πνεύματός» και την οξυδέρκειά τους.⁸⁵ Και αυτό γιατί οι χωρικοί, για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της καθημερινής ζωής, πράττουν σύμφωνα με τις επιταγές των άλλων ή με τη μηχανιστική αντίληψή τους, ενώ οι πρωτόγονοι επειδή το περιβάλλον τους συνεχώς μεταβάλλεται και είναι χαώδες, συνεχώς συλλογίζονται για κάθε πράξη τους με την λογική τους. Έτσι, οι «άγριοι» καλλιεργώντας το σώμα τους, διεκδικούν και την λογική τους.⁸⁶ Στη συνέχεια, αναφέρεται στον «μαθητή της φύσης», ο οποίος ασκείται από νωρίς να είναι αυτάρκης και ευρισκόμενος συνεχώς σε κίνηση «είναι αναγκασμένος να παρατηρεί πολλά, να γνωρίζει πολλά».⁸⁷ Συνεπώς, ο μαθητής που διδάσκεται από τη φύση και σε φυσικό περιβάλλον, εξασκεί σώμα και πνεύμα, ενδυναμώνοντας και τα δύο συγχρόνως και αποκτώντας σταδιακά «τη λογική ενός σοφού και το σφρίγος ενός αθλητή»⁸⁸.

Επίσης, ο Ρουσσώ παραθέτει μια αλληγορία για να συνδέσει τη σωματική άσκηση με τη βελτίωση των νοητικών ικανοτήτων μέσω της κατάκτησης μιας χειρωνακτικής τέχνης. Όπως, για να ασκηθεί μια τέχνη απαιτείται προμήθεια εργαλείων, και για να επιτευχθεί η ορθή χρήση των εργαλείων πρέπει αυτά να είναι καλά κατασκευασμένα για να την αντέξουν, με τον ίδιο τρόπο ο άνθρωπος μαθαίνει, λοιπόν, να σκέφτεται και να ασκεί τα μέλη, τις αισθήσεις, τα όργανά του που αποτελούν τα εργαλεία της νόησής του. Για να επωφεληθεί περισσότερο από αυτά τα εργαλεία πρέπει το σώμα που τα προσφέρει να είναι γερό και υγιές.⁸⁹ Επομένως, η ανάπτυξη και η διαμόρφωση της αληθινής λογικής του ανθρώπου εξαρτάται από την καλή συγκρότηση του σώματος.⁹⁰

⁸⁵ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Α', ό.π., σ. 138

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 138

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 140

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 140

⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 148-149

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 149

Ο Ρουσσώ επιμένει συνεχώς πως το σώμα πρέπει να είναι πάντα δυνατό και υγιές, επειδή «όσο πιο αδύναμο είναι το σώμα τόσο πιο πολύ διατάζει και όσο πιο δυνατό είναι, τόσο πιο πολύ υπακούει».⁹¹ Σε αυτό το σημείο, ο Ρουσσώ ασκεί δριμεία κριτική στην ιατρική επιστήμη, διότι οι γιατροί θεραπεύοντας το σώμα, συγχρόνως σκοτώνουν το θάρρος. Θεωρεί πως «η ιατρική είναι της μόδας» και τίθενται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος διασκεδάζοντας τους άεργους οι οποίοι επιδίδονται στην αυτοπεριποίησή τους φοβούμενοι το θάνατο και αποκτούν τοιουτοτρόπως ασθένειες, όπως δειλία και ευπιστία.⁹²

Η ιδέα της σωματικής αγωγής επανέρχεται στους *Στοχασμούς της διακυβέρνησης της Πολωνίας* διαφοροποιημένη όμως από εκείνη που προτάθηκε στον *Αιμίλιο*. Και στα δύο έργα του φιλοσόφου, η σωματική αγωγή συνδέεται άρρηκτα με την ηθική διαπαιδαγώγηση, όμως στους *Στοχασμούς* είναι δημόσια επιχορηγούμενη και οργανωμένη. Ο Ρουσσώ προτείνει την ίδρυση ενός γυμναστηρίου ή ενός χώρου για σωματική άσκηση για κάθε σχολείο. Εκεί τα παιδιά θα εκτελούν σωματικές ασκήσεις όχι μόνο για αποκτήσουν μια «στιβαρή και υγιή ιδιοσυγκρασία», αλλά και την διαμόρφωση του μελλοντικού φιλοπάτριδος πολίτη. Στη δημόσια εκπαίδευση, τα παιδιά θα πρέπει να είναι συνεχώς απασχολημένα με ασκήσεις της αρεσκείας τους και των αναγκών της σωματικής διάπλασής τους. Τα παιχνίδια εξυπηρετούν τη σωματική άσκηση και καθιστούν τα παιδιά «ευκίνητα και καλοφτιαγμένα», εξασκούν το πνεύμα και διαμορφώνουν το ήθος. Για το λόγο αυτό, οι δοκιμασίες επιβάλλεται να διεξάγονται δημόσια για να μαθαίνουν τα παιδιά να προσανατολίζονται σε έναν κοινό στόχο, να υπακούν σε κανόνες και να ενστερνίζονται την ισότητα και την αδελφοσύνη. Τέλος, οι δημόσιοι αγώνες ενισχύουν αφενός την εξοικείωση των παιδιών με τη δημόσια επιτήρηση των συμπολιτών τους και την διέγερση της επιθυμίας του δημόσιου επαίνου.⁹³

⁹¹ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Α', ό.π., σ. 47

⁹² Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Α', ό.π., σ. 47 και Β. Γρηγοροπούλου, *Αγωγή και πολιτική στον Ρουσσώ*, ό.π., σ. 95

⁹³ Ρουσσώ, *Στοχασμοί για τη διακυβέρνηση της Πολωνίας και τη σχεδιαζόμενη μεταρρύθμισή της/Σχέδιο Συντάγματος για τη Κορσική*, μτφ. Κ. Κέη, εισ.-επιμ. Αλ. Χρύσης, Πολύτροπον, Αθήνα 2006, σ. 169-170

1.7 Κατ' οίκον εκπαίδευση

Η κατ' οίκον εκπαίδευση⁹⁴ εξυμνείται στον *Αιμίλιο ή Περί αγωγής*. Η κατ' οίκον διαπαιδαγώγηση του *Αιμίλιου* προτείνει την υποταγή του παιδιού στη φυσική αναγκαιότητα. Ο άνθρωπος μέσω της αγωγής καθίσταται «ικανός για όλες τις συνθήκες της ζωής και για κάθε κοινωνία».⁹⁵ Ο σκοπός της αγωγής είναι αναμόρφωση του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος σύμφωνα με τους νόμους, την τάξη και τη λογική που διέπουν τη φύση. Ο φυσικός άνθρωπος δημιουργείται με την κατ' οίκον εκπαίδευση μέσω της φυσικής αγωγής και είναι σε θέση να ελπίζει στην ευτυχία και σε μια δημιουργική και ελεύθερη ενασχόληση με τα κοινά, όντας πολίτης.

Σύμφωνα με τον Ρουσσώ, η αναγκαιότητα πρόσληψης παιδαγωγού από κάθε οικογένεια προκύπτει από την αδιαφορία και την άγνοια της μητέρας για τη σωστή διαπαιδαγώγηση του παιδιού της, την οποία αναλαμβάνει, στα πρώτα στάδια ανάπτυξης του παιδιού, η τροφός. Αφενός χωρίς την απαραίτητη γνώση και χωρίς ψυχική επαφή με το παιδί, η τροφός ικανοποιεί όλες τις παράλογες απαιτήσεις του υποκύπτοντας στους εκβιασμούς του.⁹⁶ Το παιδί δεν πρέπει, όμως, να εξαρτάται ούτε από την οικογένειά του ούτε από την τροφό ή τον παιδαγωγό του, παρά μόνο από τα φυσικά πράγματα. Αντίστοιχα, η οικογένειά του και ο παιδαγωγός δεν θα πρέπει να εξαρτώνται ή να επηρεάζονται από τις διαθέσεις και τα προστάγματα του παιδιού, διότι το τελευταίο γίνεται ιδιαίτερα δύστροπο, απείθαρχο και δυσάγωγο. Η εκκεντρικότητα και η ιδιοτροπία κάθε παιδιού δεν προέρχονται από τη φύση του, αλλά από τη μη ορθή διαπαιδαγώγησή του, δηλαδή εξαιτίας του ότι «έχει υπακούσει ή διατάξει».⁹⁷

⁹⁴ Ως κατ' οίκον εκπαίδευση αναφέρεται η αγωγή που παρέχεται με μέριμνα της οικογένειας, είτε στο στενό περιβάλλον του οίκου όπως περιγράφεται στην *Νέα Ελοΐζα*, είτε στο ευρύτερο οικιακό περιβάλλον και στην φύση όπως περιγράφεται στον *Αιμίλιο*.

⁹⁵ Π. Πανταζάκος, *Ελευθερία της βούλησης και ηθικές αξίες στον Πλήθωνα, Rousseau και Wittgenstein*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006, σ. 49

⁹⁶ Α.Ε. Πανταζής, *Ελευθερία και αγωγή στον Αιμίλιο του J.J. Rousseau*, ό.π., σ. 76

⁹⁷ J.J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, ό.π., Τ. Α', σ. 151

Στην αρχή της εφηβικής ηλικίας, η αναγκαιότητα αντικαθίσταται από την ωφελιμότητα και ο έφηβος είναι σε θέση να στοχαστεί για το καλό και το αξιοπρεπές ως νύξη για τον χώρο της ηθικής χωρίς να υπεισέλθει ο παιδαγωγός σε λεπτομέρειες. Στα 15-20 χρονών, ο έφηβος δύναται να λάβει θρησκευτική και ηθική διαπαιδαγώγηση. Ο Ρουσσώ προτάσσει το δόγμα της φυσικής θεολογίας, δηλαδή μιας θρησκείας η οποία υπακούει στη φύση και τίθεται σε απόλυτη συμφωνία με αυτή.⁹⁸ Η θεϊκή αλήθεια ενυπάρχει στο «βιβλίο της Φύσης»,⁹⁹ το οποίο επιτυγχάνει καθολική και πανανθρώπινη κατανόηση ανεξαρτήτως γλώσσας.¹⁰⁰ Αποδίδει στη φύση αιώνιο, θρησκευτικό και κοινωνικό-ηθικό χαρακτήρα, ο οποίος «ενσαρκώνεται» μέσα από τον νόμο. Η ύπαρξη του Θεού δεν αντίκειται στη λογική. Αντιθέτως, ο Ρουσσώ αποφαινεται για την ύπαρξη του μετά από τελεολογική σκέψη.

Ο ρόλος του παιδαγωγού είναι καθοριστικός για την ορθή διαπαιδαγώγηση του Αιμίλιου μέσω της αρνητικής αγωγής, που είδαμε προηγουμένως, κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του. Ο παιδαγωγός πρέπει να αποφεύγει «να υπαγορεύει στο παιδί τι να κάνει» και «να απέχει από διδαχές, εντολές και απαγορεύσεις».¹⁰¹ Οφείλει να επιβλέπει με διακριτικό τρόπο την ανάπτυξη του μαθητή του, η οποία θα πρέπει να υπακούει στη φυσική αναγκαιότητα. Καθορίζει τη στρατηγική και τον σκοπό της διαπαιδαγώγησης, όμως χωρίς να αναπαράγει τη σχέση κύριου-δούλου. Ακολουθώντας, επίσης, τη μαιευτική μέθοδο προσποιείται πως αγνοεί και συμπεριφέρεται στον μαθητή του ως έλλογο και ικανό ον να γνωρίσει τον φυσικό κόσμο και τον εαυτό του.¹⁰²

Ο παιδαγωγός «κατευθύνει την αυθορμησία του μαθητή του»,¹⁰³ είναι ο ενορχηστρωτής της φυσικής και της ηθικής ζωής του μαθητή, εκείνος που θα βοηθήσει τον μαθητή να εξισορροπήσει το φυσικό και ηθικο-κοινωνικό στοιχείο της ζωής του. Οφείλει να παρατηρεί και να μελετάει τον κάθε μαθητή του έτσι ώστε να μην παραπλανάται από μια πρόσκαιρη επίδοση και την εκλαμβάνει ως φυσικό

⁹⁸ Α.Ε. Πανταζής, *Ελευθερία και αγωγή στον Αιμίλιο του J.J. Rousseau*, ό.π., 115

⁹⁹ J.J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, Τ. Β', σ. 149 και Α.Ε. Πανταζής, *Ελευθερία και αγωγή στον Αιμίλιο του J.J. Rousseau*, ό.π., σ. 129

¹⁰⁰ Α.Ε. Πανταζής, *Ελευθερία και αγωγή στον Αιμίλιο του J.J. Rousseau*, ό.π., σ. 129

¹⁰¹ Β. Γρηγοροπούλου, *Αγωγή και πολιτική στον Ρουσσώ*, ό.π., σ. 74

¹⁰² Στο ίδιο, σ. 41

¹⁰³ J. Starobinski, *Ζαν-Ζακ Ρουσσώ: Η διαφάνεια και το εμπόδιο*, ό.π., σ. 317

ταλέντο του.¹⁰⁴ Συνάπτει με το μαθητή του «συμβόλαια», συμφωνίες ιερές και απαραβίαστες, οι οποίες καλλιεργούν το πολιτικό πνεύμα του του μελλοντικού ενήλικα, καθώς οφείλει να τηρήσει τη συμφωνία, όπως όταν ο Αιμίλιος ως πολίτης θα πειθαρχεί η ιδιωτική βούληση στη γενική βούληση, δηλαδή στον νόμο.¹⁰⁵

Ο παιδαγωγός δεν διδάσκει καμία επιστήμη. Κατά την πρώτη ηλικία του, το παιδί ανακαλύπτει μόνο του τη χρησιμότητα της επιστήμης μέσω της παρατήρησης και των εμπειριών του, όπως τότε που Αιμίλιος χάνεται στο δάσος και ωφελούμενος από την παρατηρητικότητα του, δημιουργεί μια πυξίδα και ανακαλύπτει τον δρόμο της επιστροφής. Είναι προτιμότερο ο μαθητής να δηλώσει την άγνοια του, να συλλογιστεί πρώτα υπακούοντας στους νόμους του δυνατού και αδύνατου, καθώς επίσης να ερευνήσει τις παραμέτρους ενός φυσικού φαινομένου πριν απαντήσει. Η μάθηση μέσω της εμπειρίας δημιουργεί έναν αυτόνομο και ελεύθερο άνθρωπο, ο οποίος βασίζεται στις δικές του δυνάμεις, εξαρτάται μόνο από τα πράγματα που το περιβάλλουν, αλλά όχι από τους ανθρώπους.

Ο παιδαγωγός διδάσκει με έμμεσους τρόπους, για παράδειγμα σκηνοθετημένες ιστορίες, τους μηχανισμούς με τους οποίους χειραγωγείται προσπαθώντας να καταστήσει ικανό τον μαθητή του να αντιλαμβάνεται τα όρια του.¹⁰⁶ Ο παιδαγωγός δεν προστατεύει τον μαθητή του από μια αστοχία, για να τον καταστήσει ικανό να στοχαστεί και να αναστοχαστεί πάνω στο λάθος και να αντιληφθεί τα όρια του.¹⁰⁷

Ο παιδαγωγός οφείλει να διεγείρει στον μαθητή του θετικά συναισθήματα, όπως «η καλοσύνη, η συμπόνια, τη φιλανθρωπία» και όχι αρνητικά συναισθήματα, όπως «ο φθόνος, η απληστία, το μίσος».¹⁰⁸ Είναι ένας επόπτης με του οποίου την καθοδήγηση ο μαθητής θα αγαπά τον εαυτό του, τους συνανθρώπους του και θα τρέφει σεβασμό για το ανθρώπινο γένος.¹⁰⁹ Ενθαρρύνει τον μαθητή του όχι μέσα από τα λόγια αλλά τις πράξεις του, και τον παροτρύνει να παρακολουθεί αγαθοεργίες για να μπορέσει και ο ίδιος μια μέρα να κατακτήσει την αρετή.

¹⁰⁴ J. Chateau, «Ο Ιωάννης-Ιάκωβος Ρουσσώ ή η παιδαγωγική του φυσικού προορισμού του ανθρώπου» ό.π., σ. 219-220

¹⁰⁵ Α.Ε. Πανταζής, *Ελευθερία και αγωγή στον Αιμίλιο του J.J. Rousseau*, ό.π., σ. 101

¹⁰⁶ Β. Γρηγοροπούλου, *Αγωγή και πολιτική στον Ρουσσώ*, ό.π., σ. 69

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 99 και 129

¹⁰⁸ J.J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, Τ. Β', ό.π., σ. 26

¹⁰⁹ Α. Πανταζής, *Ελευθερία και αγωγή στον Αιμίλιο του J.J. Rousseau*, ό.π., σ. 138

Αν και στην πρώτη ηλικία, το παιδί απομονώνεται από το κοινωνικό περιβάλλον διαφυλάσσοντας με αυτόν τον τρόπο τη φυσική διαδικασία μάθησης και τη φυσική ελευθερία του, ωστόσο κατά τη διάρκεια της εφηβείας, συμμετέχει σε κοινωνικές εκδηλώσεις υπό την επιτήρηση του παιδαγωγού και λαμβάνει μαθήματα γραμματικής, λατινικών, γαλλικών και ποίησης, καθώς σταδιακά αρχίζει να λαμβάνει μέρος στην κοσμική ζωή. Τα θεάματα και η ψυχαγωγία αποσκοπούν στην κοινωνικοποίηση του Αιμίλιου.

Συγκεκριμένα, ο Ρουσσώ αντιπροτείνει στα θεάματα, όπως το θέατρο, συλλογικές και κοινωνικές εκδηλώσεις με χορούς και τραγούδια, γιορτές για σύναψη και σύσφιξη κοινωνικών σχέσεων.¹¹⁰ Μέσω των δημόσιων γιορτών, ο Ρουσσώ επιχειρεί να αποκαταστήσει την κοινωνική ισότητα. Για παράδειγμα, η συναισθηματική ένταση που προκαλείται στη γιορτή του τρύγου¹¹¹ συμβάλλει καθοριστικά στην υπέρβαση της ανισότητας. Επομένως, η συναισθηματική ισότητα ανανεώνει τις ανθρώπινες σχέσεις.¹¹²

Οι άνθρωποι εξισώνονται ενώπιον της ψυχαγωγίας και της ευτυχίας. Όπως επισημαίνει ο Starobinski, ο Ρουσσώ δεν προτίθεται να καταργήσει τις κοινωνικές διαφορές μέσω των δημόσιων γιορτών, αλλά να τις καταστήσει αδιάφορες για όσο αυτές διαρκούν.¹¹³ Η κατάκτηση διαφάνειας και αυθεντικότητας της επικοινωνίας, καθώς επίσης η άρση της υποκριτικής στάσης απέναντι στον συνάνθρωπο αποτελούν ένα επιθυμητό αποτέλεσμα της φυσικής και αργότερα της ηθικής αγωγής.

Ο μαθητής επιλέγει να υποταχθεί στον παιδαγωγό του, ο οποίος σχεδιάζει και αναπτύσσει λεπτομερώς τη διδακτέα ύλη, καθώς επίσης προετοιμάζει και καθοδηγεί τον μαθητή του να προσλάβει αυτόνομα τη νέα γνώση. Ο μαθητής φαινομενικά είναι ανεξάρτητος, όμως στην πραγματικότητα είναι απολύτως υποταγμένος στον

¹¹⁰ J.J. Rousseau, *Επιστολή στον Ντ' Αλαμπέρ*, μτφ. Γ. Μητρόπουλος, επιμ. Γ. Μανιάτης, Αθήνα, Στάχυ, 2001, σ. 231

¹¹¹ Η γιορτή του τρύγου περιγράφεται στην *Νέα Ελοΐζα* και αναφέρεται στον διαδικασία του τρύγου των σταφυλιών στην κοινότητα της Κλαράνς η οποία μετατρέπεται σε διασκέδαση και γιορτή.

¹¹² J. Starobinski, *Ζαν-Ζακ Ρουσσώ: Η διαφάνεια και το εμπόδιο*, ό.π., σ. 154

¹¹³ Στο ίδιο, σ. 155

παιδαγωγό του με τη θέλησή του.¹¹⁴ Όπως επισημαίνει ο Starobinski,¹¹⁵ ο παιδαγωγός κλέβει την ελευθερία του με καλές προθέσεις.

Συγκεκριμένα, ο περιορισμός της ελευθερίας αποσκοπεί στην προετοιμασία της μελλοντικής ευτυχίας και ελευθερίας. Από αυτό συνεπάγεται πως η πρόθεση του παιδαγωγού είναι καλοπροαίρετη. Έχοντας ανατραφεί με «ορθοκανονιστική ελευθερία»¹¹⁶, και όχι ασυδοσία, ο Αιμίλιος απεχθάνεται την ηθική σκλαβιά και όντας ενήλικας, κατακτά την ηθική ελευθερία. Επομένως, θα πειθαρχεί και θα υποτάσσεται οικειοθελώς στο ηθικό νόμο που δημιουργεί ο ίδιος για τον εαυτό του.¹¹⁷ Ο Ρουσσώ καταδικάζει τα ηθικά διδάγματα και τις τιμωρίες. Ωστόσο, αποδέχεται την αξιοποίηση των φυσικών συνεπειών.¹¹⁸ «Μασκαρεύει τη βία»¹¹⁹ και επιβάλλει τεχνητά στον μαθητή τη βούλησή του μετατρέποντάς τη σε φυσική αναγκαιότητα.¹²⁰

Ο παιδαγωγός διεξάγει μια ανοιχτή συζήτηση για τα ερωτικά ζητήματα. Προστατεύει τον νεαρό μαθητή από το σεξουαλικό πάθος.¹²¹ Ο παιδαγωγός μυεί τον Αιμίλιο και τη Σοφία στον έρωτα. Θεωρεί πως ο έρωτάς τους είναι δικό του επίτευγμα. Οι νέοι τον έχουν ανάγκη για να συναντηθούν και αυτός φαίνεται να απολαμβάνει τον κεντρικό ρόλο του στον ερωτικό δεσμό τους και μετέχει στην ερωτική συγκίνησή τους¹²². Οι νέοι του οφείλουν αγάπη και αφοσίωση, ενώ εκείνος δεν τους οφείλει τίποτα. Η ηθική διάπλαση του Αιμίλιου συνεχίζεται μέχρι αυτός να ενηλικιωθεί, να μπορεί να τιθασεύει τα πάθη του, να γίνει κυρίαρχος του εαυτού του και τέλος να ζήσει τη δική του ζωή κοντά στη φύση του, πράττοντας το ηθικά σωστό για τον ίδιο και τους συνανθρώπους του.

¹¹⁴ J.J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, Τ. Β', ό.π., σ. 185

¹¹⁵ J. Starobinski, *Ζαν-Ζακ Ρουσσώ: Η διαφάνεια και το εμπόδιο*, ό.π., σ. 318

¹¹⁶ Β. Γρηγοροπούλου, *Αγωγή και πολιτική στον Ρουσσώ*, ό.π., σ. 80

¹¹⁷ Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, ό.π., σ. 21

¹¹⁸ Α. Πανταζής, *Ελευθερία και αγωγή στον Αιμίλιο του J.J. Rousseau*, ό.π., σ. 100

¹¹⁹ J. Starobinski, *Ζαν-Ζακ Ρουσσώ: Η διαφάνεια και το εμπόδιο*, ό.π., σ. 156

¹²⁰ J.J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, Τ. Β', ό.π., σ. 382

¹²¹ Α. Πανταζής, *Ελευθερία και αγωγή στον Αιμίλιο του J.J. Rousseau*, ό.π., σ. 141

¹²² J. Starobinski, *Ζαν-Ζακ Ρουσσώ: Η διαφάνεια και το εμπόδιο*, ό.π., σ. 259

1.8 Δημόσια εκπαίδευση

Ο Ρουσσώ φαίνεται να προκρίνει τη δημιουργία ενάρετων πολιτών σε μια κοινωνία όπου κυριαρχεί ο σεβασμός της φύσης και η λογική. Ωστόσο, οι κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν στην εποχή του και η διαφθορά της κοινωνίας δεν του επιτρέπουν να εθελοτυφλεί και ωθούν τον φιλόσοφο να οραματιστεί τον ιδανικό πολίτη, δηλαδή τον Αιμίλιο σε μια ιδανική πολιτεία, όπως περιγράφεται στο πέμπτο βιβλίο του *Αιμίλιου* και στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο*. Για να εφαρμοστεί με επιτυχία η δημόσια αγωγή, προϋποτίθεται μια κοινωνία ελεύθερων πολιτών.

Ήδη στο *Περί της πολιτικής οικονομίας*,¹²³ ο Ρουσσώ προτάσσει τη δημόσια εκπαίδευση¹²⁴ με ένα αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών καθορισμένο από τον εκάστοτε κυβερνήτη με στόχο να αποτελέσει το υπόβαθρο για τη λαϊκή διακυβέρνηση. Από τη πρώτη στιγμή της ζωής μέχρι τον θάνατό του, ο άνθρωπος θα πρέπει να αφοσιωμένος στην πατρίδα του από έφεση, φυσική ανάγκη και πάθος. Ο Ρουσσώ προτείνει ένα κρατικό σχέδιο «αυστηρά εθνικού χαρακτήρα»¹²⁵ στην αγωγή. Το Κράτος καταθέτει τον νόμο, ο οποίος θα ρυθμίζει το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών, δηλαδή τη διδακτέα ύλη, τη διάταξη και τη μορφή τους.

Όταν, καλείται να λάβει θέση για το πολιτικο-κοινωνική κατάσταση της Πολωνίας και τον επίφοβο διαμελισμό της, αποφασίζει να στραφεί προς μια πραγματιστική αντίληψη για την αγωγή αναπτύσσοντας ένα σχέδιο για τη δημόσια εκπαίδευση μέσα από το έργο του *Στοχασμοί για τη Διακυβέρνηση της Πολωνίας και τη Σχεδιαζόμενη Μεταρρύθμισή της*. Πρόκειται για μια «εθνική παιδεία», η οποία απευθύνεται σε ελεύθερους πολίτες και αποσκοπεί στην καλλιέργεια αγάπης για την πατρίδα. Ο φιλόσοφος διατείνεται πως η δημόσια αγωγή δύναται να διαμορφώσει τις αντιλήψεις και της επιθυμίες του κάθε ανθρώπου εμφυσώντας στην ψυχή του τον πατριωτισμό και δίνοντας της εθνική μορφή, όπως συμπεραίνεται από το παρακάτω απόσπασμα:

Ο κάθε αληθινός πατριώτης θα βυζάζει μαζί με το γάλα της μάνας του, την αγάπη του για την πατρίδα του, δηλ. για τους νόμους και την

¹²³ Πρώιμο κείμενο του Ρουσσώ που δημοσιεύτηκε το 1755 ως λήμμα της «Εγκυκλοπαίδειας».

¹²⁴ Ως δημόσια εκπαίδευση αναφέρεται η εκπαίδευση που παρέχεται με μέριμνα της πολιτείας.

¹²⁵ J. Chateau, «Ο Ιωάννης-Ιάκωβος Ρουσσώ ή η παιδαγωγική του φυσικού προορισμού του ανθρώπου», ό.π., σ. 227

*ελευθερία. [...] Η εθνική εκπαίδευση δεν ανήκει παρά στους
ελεύθερους ανθρώπους.*¹²⁶

Η δημόσια αγωγή αρμόζει σε σπάνιους λαούς, όπως ήταν οι Σπαρτιάτες, οι Αθηναίοι και οι Πέρσες. Στη νεότερη εποχή, διακρίνει την Πολωνία και τα Ελβετικά Καντόνια ως τόπους όπου θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί και να ακμάσει η δημόσια εκπαίδευση. Σε αυτό το προτεινόμενο εκπαιδευτικό σχέδιο, ο Ρουσσώ θεωρεί ως πατρίδα τους νόμους και την ελευθερία. Ως ελεύθερους πολίτες ορίζει εκείνους που επιλέγουν να προβαίνουν σε γενική πράξη συνύπαρξης, η οποία διέπεται από κοινού συμφωνημένους νόμους. Το Κολλέγιο αξιωματούχων, ένας από τους σημαντικότερους κρατικούς θεσμούς, αναλαμβάνει την υποχρέωση ομαλής διεξαγωγής της δημόσιας εκπαίδευσης. Είναι, επίσης, υπεύθυνο να διορίζει ή να παύει διευθυντές σχολείων.¹²⁷

Κάθε μαθητής οφείλει να προσεγγίζει με εμβρίθεια γεωγραφικά και ιστορικά ζητήματα. Στα 10 χρόνια του οφείλει να γνωρίζει τα προϊόντα της χώρας του, στα 12 τις επαρχίες, τους δρόμους και τις πόλεις της Πολωνίας, στα 15 την ιστορία της και στα 16 όλους τους νόμους της. Δε θα πρέπει να του διαφεύγει «ούτε μια ωραία πράξη ούτε ένας ένδοξος άνδρας» στον οποία να μην μπορεί να αποτίνει τιμή και να μην κάνει μνηία.¹²⁸

Οι παιδαγωγοί θα πρέπει όλοι να είναι ομοεθνείς και έγγαμοι.¹²⁹ Η δημιουργία οικογένειας φαίνεται να είναι μια απτή απόδειξη της αγάπης και αφοσίωσης του πολίτη στην πατρίδα. Η δημόσια εκπαίδευση απευθύνεται σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και είναι ίδια για τους πλούσιους και για τους φτωχούς, αφού όλοι είναι ίσοι από την συγκρότηση του κράτους. Για το λόγο αυτό, θα είναι δημόσια και δωρεάν ή έστω θα επιβάλλεται ένα αντίτιμο αντίστοιχο αυτού που θα μπορεί μια φτωχή οικογένεια να καταβάλλει. Η ηθική του πολίτη μέσα στη χώρα του θα πρέπει

¹²⁶ J.J. Rousseau, *Στοχασμοί για τη διακυβέρνηση της Πολωνίας και τη σχεδιαζόμενη μεταρρύθμισή της/Σχέδιο Συντάγματος για τη Κορσική*, ό.π., σ. 167

¹²⁷ Σ. Βανδώρος, «Αγωγή του ανθρώπου και αγωγή του πολίτη στον Ζαν-Ζακ Ρουσσώ: Μια σχέση αντινομίας», *Αξιολογικά*, τ. 21, Νήσος, Αθήνα 2009, σ. 106

¹²⁸ J.J. Rousseau, *Στοχασμοί για τη διακυβέρνηση της Πολωνίας και τη σχεδιαζόμενη μεταρρύθμισή της/Σχέδιο Συντάγματος για τη Κορσική*, ό.π., σ. 166

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 168

να είναι ανάλογη του αρχαίου Σπαρτιάτη, δηλαδή θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από αγάπη, ομόνοια και ισότητα.¹³⁰

Ο Ρουσσώ επιμένει στην παιδαγωγική αρχή της αρνητικής αγωγής, όπως επισημαίνεται στο ακόλουθο παράθεμα:

*Ποτέ δε θα πάμω να επαναλαμβάνω αρκετά ότι η καλή εκπαίδευση θα πρέπει να είναι αρνητική. Εμποδίστε τη δημιουργία των ελαττωμάτων και θα έχετε κάνει αρκετά για την αρετή.*¹³¹

Ο κύριος στόχος της αρνητικής αγωγής είναι η αποφυγή ελαττωμάτων, στη θέση των οποίων θα κυριαρχήσει η αρετή.¹³² Ο Ρουσσώ ενσωματώνει στην εθνική εκπαίδευση το δικαίωμα της κατ' οίκον εκπαίδευσης. Όμως απαγορεύει ρητά το ιδιωτικό παιχνίδι, διότι το παιδί βιώνει ένα φαντασιακό κόσμο συγκινήσεων και απομονώνεται από το κοινωνικό περιβάλλον. Η συναισθηματική διέγερση που προσφέρουν τα θεάματα, όπως το θέατρο, προξενούν εγωιστικά πάθη και υπονομεύουν τους κοινωνικούς δεσμούς.

Έτσι, οι μαθητές της κατ' οίκον εκπαίδευσης είναι υποχρεωμένοι να συμμετέχουν σε δημόσιες γιορτές και δημόσιους αγώνες που διοργανώνει η πολιτεία για να ενισχύσει τον υγιή ανταγωνισμό. Η διοργάνωση αθλοπαιδιών και «λαϊκών παιχνιδιών» δεν αποσκοπεί μόνο στη σωματική εκγύμναση, αλλά και στην ηθική διαμόρφωση κάθε μαθητή. Κάθε μαθητής οφείλει να υιοθετήσει τους κοινωνικούς κανόνες και τις κοινωνικές πρακτικές και αξίες, καθώς επίσης να εισαχθεί οικειοθελώς «σε ένα επιτηρητικό σύστημα κοινωνικού ελέγχου». Οι μαθητές ζουν και δρουν «υπό το βλέμμα των συμπολιτών τους και με την επιθυμία για δημόσια επιδοκιμασία».¹³³ Για επιτύχει τους στόχους της η δημόσια εκπαίδευση, θα πρέπει να εφαρμοστεί σε μια ηθικά θεμελιωμένη κοινωνία ελεύθερων πολιτών. Για να διαμορφωθούν ενάρετοι πολίτες, θα πρέπει η πατρίδα, στην οποία θα είναι

¹³⁰ J.J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, Τ. Α', ό.π., σ. 41

¹³¹ J.J. Rousseau, *Στοχασμοί για τη διακυβέρνηση της Πολωνίας και τη σχεδιαζόμενη μεταρρύθμισή της/Σχέδιο Συντάγματος για τη Κορσική*, ό.π., σ. 169

¹³² Στο ίδιο, σ. 169

¹³³ Στο ίδιο, σ. 169

αφοσιωμένοι, να είναι ελεύθερη. Χωρίς πατρίδα, ελευθερία και αρετή, διαπαιδαγωγούνται όχι πολίτες, αλλά «άχρηστοι δούλοι».¹³⁴

Ο ενάρετος πολίτης ταυτίζεται με το γενικό συμφέρον και δεν το φαλκιδεύει έναντι του ιδιαίτερου συμφέροντός του. Για να καταστεί ένας πολίτης ενάρετος, θα πρέπει να αγαπάει την πατρίδα του, η οποία αναδεικνύεται «ως κοινή μητέρα των πολιτών».¹³⁵ Αυτό για να επιτευχθεί, χρειάζεται από μικρή ηλικία να εξασκηθούν τα παιδιά να αντιλαμβάνονται την ύπαρξή τους μόνο σε σχέση με το σώμα του κράτους και ως προέκταση του εαυτού τους έτσι ώστε να καταφέρουν «να ταυτιστούν με το (...) όλον, να αισθανθούν τους εαυτούς τους ως μέλη της πατρίδας» και να την αγαπήσουν όπως κάθε άνθρωπος της φύσης αγαπάει τον εαυτό του.¹³⁶

1.9 Σύγκριση κατ' οίκον και δημόσιας εκπαίδευσης

Ο Ρουσσώ προτείνει δύο ετερόκλητα συστήματα εκπαίδευσης, την κατ' οίκον-ιδιωτική και τη δημόσια αγωγή. Ο Αιμίλιος λαμβάνει μια κατ' οίκον φυσική αγωγή από τη γέννησή του. Ο φιλόσοφος προτείνει την ανάπτυξη και διαπαιδαγώγηση σύμφωνα με τη φυσική αναγκαιότητα, ενόσω το παιδί είναι αποκομμένο από το κοινωνικό σύνολο και προστατευμένο από την κοινωνική διαφθορά και την αλλοτρίωση. Επιπλέον, σε αυτόν, μέχρι τα 12 χρόνια εφαρμόζεται η αρνητική αγωγή. Ακολουθεί η θετική αγωγή, η οποία θα διαμορφώσει ηθικά τον άνθρωπο. Στη διάρκεια της εφηβείας, ο μαθητής θα επωφεληθεί από την γνώση των πρώιμων εμπειριών του. Ο άνθρωπος μέσω της αγωγής τελειοποιεί τα φυσικά ταλέντα του, καλλιεργεί την έμφυτη αγαθότητά του και κατακτά την ελευθερία και την ευτυχία. Από την άλλη, οι Πολωνοί μαθητές που είναι οργανωμένοι σε ένα σύστημα δημόσιας αγωγής, παρακολουθούν εξαρχής παράλληλα και μία θετική αγωγή, η οποία στοχεύει στην ηθική διαμόρφωσή τους. Το διάβασμα, σε μια αποστροφή στον Αιμίλιο,

¹³⁴ J. J. Rousseau, *Λόγος περί πολιτικής οικονομίας*, μτφ. Κ. Γεωργοπούλου, εισαγωγή-επιμέλεια, Θ. Γκιούρας, Δ. Γραβάρης, Σαββάλας, Αθήνα 2004, σ.99

¹³⁵ Στο ίδιο, σ. 97

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 99

αποκαλείται «μάστιγα της παιδικής ηλικίας». Αντίθετα στην *Πολωνία* ο μαθητής «θα πρέπει να μαθαίνει να διαβάζει, να διαβάζει όσα αφορούν την πατρίδα του».¹³⁷

Ο Αιμίλιος διαπαιδαγωγείται για να αποκτήσει ελεύθερο και κριτικό πνεύμα έτσι ώστε ποτέ να μην υποκύψει στην τυραννία και τον αυταρχισμό της πολιτισμένης κοινωνίας. Οι Πολωνοί μαθητές όμως λαμβάνουν εκπαίδευση για να υπηρετούν την πατρίδα, την οποία ταυτίζουν με τον νόμο και την ελευθερία. Επιπρόσθετα, ο Αιμίλιος ως ένας κοσμοπολίτης μαθαίνει να μην έχει μια πατρίδα και αναζητάει την ιδανική πολιτική κοινότητα χωρίς βία και διαφθορά. Αντίθετα, οι Πολωνοί μαθητές ταυτίζουν την πατρίδα με την ιδανική πολιτική κοινότητα, δηλαδή μια πολιτεία ελεύθερων ανθρώπων και καλλιεργούν ένα πατριωτικό πνεύμα.

Αξιοσημείωτη διαφορά είναι πως ο παιδαγωγός του Αιμίλιου προτάσσει ένα ανοιχτό αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών προσαρμοσμένο πλήρως στις ανάγκες του παιδιού. Οι παιδαγωγοί των Πολωνών μαθητών, από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να είναι επιλεγμένοι με αυστηρά κριτήρια από το Κολλέγιο Αξιωματούχων, οι οποίοι καθορίζουν την ύλη, τη διάταξη και το περιεχόμενο των σπουδών, το οποίο είναι προσανατολισμένο στη δημιουργία ευσυνείδητων και ρωμαλέων πολιτών. Έτσι λοιπόν, οι Πολωνοί μαθητές θα πρέπει να αποκτήσουν αμιγώς εθνική παιδεία με τρόπο συστηματικό και μάλιστα μόνον από ομοεθνείς δασκάλους Τέλος, ο Αιμίλιος ως ένας ελεύθερος και αυτοκυρίαχος άνθρωπος δεν επηρεάζεται από τη κοινή γνώμη αλλά έχει μάθει να στηρίζεται στις δικές του σωματικές και πνευματικές δυνάμεις. Οι Πολωνοί μαθητές, αντιθέτως, τίθενται υπό το βλέμμα των συμπολιτών τους, οι οποίοι εγκρίνουν ή επικρίνουν τις ενέργειές του.

Στο ζήτημα της σωματικής αγωγής, αντίθετα με την πνευματική αγωγή, αυτή προτείνεται ως απολύτως απαραίτητη για τη διαμόρφωση ενός ισχυρού και υγιούς σώματος και τη σκληραγώγηση της ψυχής των παιδιών για να είναι ικανά να επιβιώνουν κάτω από όλες τις συνθήκες όχι μόνο στην ιδιωτική, αλλά και στη δημόσια εκπαίδευση. Στην ιδιωτική εκπαίδευση, τα παιδιά ζουν στη φύση και

¹³⁷ J.J. Rousseau, *Στοχασμοί για τη διακυβέρνηση της Πολωνίας και τη σχεδιαζόμενη μεταρρύθμισή της/Σχέδιο Συντάγματος για τη Κορσική*, ό.π., σ. 167

μαθαίνουν από τη φύση, για τον λόγο αυτό είναι διαρκώς δραστήρια και περίεργα. «Ο φυσικός άνθρωπος ασκείται για να ζήσει, αλλά ο Αιμίλιος ασκείται στην άσκηση».¹³⁸ Στη δημόσια εκπαίδευση, η σωματική αγωγή οργανώνεται από το κράτος και πλαισιώνεται από δημόσια παιχνίδια, τα οποία ανταποκρίνονται στις σωματικές ανάγκες και δυνατότητες των παιδιών και δεν τα καθιστούν απλώς εύρωστα, αλλά επίσης φιλοπάτριδες πολίτες. Η άθληση εξυπηρετεί την σκοπιμότητα εξοικείωσης με την πειθαρχία που απαιτεί η κατάκτηση της ευτυχίας.¹³⁹ Επομένως, τα δημόσια παιχνίδια και ασκήσεις εξυπηρετούν τον κοινωνικοποιητικό ρόλο της δημόσιας εκπαίδευσης. Αφού, «δεν πρόκειται μόνο για την ενασχόλησή τους με αυτά, για την διαμόρφωση μια ρωμαλέας κατασκευής ή για το πώς θα γίνουν ευκίνητα και καλοφτιαγμένα, αλλά για την γρήγορη εξοικείωσή τους με τον κανόνα, την ισότητα και την αδελφосύνη στους ανταγωνισμούς».¹⁴⁰

Ωστόσο, τα δυο ετερόκλητα αυτά συστήματα αγωγής παρουσιάζουν κοινά στοιχεία. Κατ' αρχάς, η ιδιωτική και η δημόσια εκπαίδευση στοχεύουν στη δημιουργία ενός ενάρετου πολίτη εφαρμόζοντας την αρνητική αγωγή στα πρώτα χρόνια εκπαίδευσης του παιδιού. Τα δύο συστήματα εκπαίδευσης προάγουν την πίστη στον νόμο, ο οποίος εκπηγάει από τη λογική, και τον σεβασμό στην ελευθερία. Επίσης, ο Αιμίλιος, όπως και οι Πολωνοί μαθητές, θέτουν το ηθικό και πολιτικό καθήκον πάνω από την προσωπική ζωή τους. Επιπλέον, η συμμετοχή στις δημόσιες γιορτές είναι υποχρεωτική γιατί όπως πριν αναφέρθηκε, είναι καθοριστικές για την ανάπτυξη και την ενίσχυση των κοινωνικών δεσμών. Αν και ο Αιμίλιος τίθεται υπό την επίβλεψη του παιδαγωγού, οι Πολωνοί μαθητές αντιμετωπίζουν εκείνη του κράτους, καθώς και της κοινής γνώμης. Τέλος, ένα ακόμα κοινό στοιχείο είναι η κεκαλυμμένη προσπάθεια χειραγώγησης και ελέγχου, ο οποία αν και είναι πιο εύκολο να εντοπιστεί στη δημόσια εκπαίδευση, ενυπάρχει και στην ιδιωτική εκπαίδευση. Οι μαθητές παραχωρούν την ελευθερία τους οικειοθελώς στον παιδαγωγό τους, όπως θα παραχωρήσουν μέρος της ελευθερίας τους στην γενική βούληση της κοινότητας ως πολίτες μερικά χρόνια αργότερα.

¹³⁸ Γ. Σαγκριώτης, *Δόξα και παράδοξα. Για την κριτική της ρουσσώϊκής φιλοσοφίας του πολιτισμού και της πολιτικής*, Νήσος, Αθήνα 2012, σ. 307

¹³⁹ Στο ίδιο, σ. 308

¹⁴⁰ J.J. Rousseau, *Στοχασμοί για τη διακυβέρνηση της Πολωνίας και τη σχεδιαζόμενη μεταρρύθμισή της/Σχέδιο Συντάγματος για τη Κορσική*, ό.π., σ. 170

Όσο κι αν ο παιδαγωγός του Αιμίλιου επιδιώκει να διατηρήσει έναν διακριτικό ρόλο στη μαθησιακή πορεία του Αιμίλιου, αυτό είναι αδύνατον, διότι εκ φύσεως η σχέση παιδαγωγού-μαθητή είναι, εφόσον ο πρώτος κατέχει τη γνώση και τυγχάνει προνομιακής θέσης έναντι του μαθητή, άνιση και εξουσιαστική. Ακόμα και προσποιούμενος ο παιδαγωγός σωκρατική άγνοια, δε λύνει το πρόβλημα της ανισότητας. Ο παιδαγωγός καθορίζει το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών σύμφωνα με τις φυσικές ανάγκες και τις φυσικές δεξιότητες του παιδιού, όπως αυτός τις κρίνει ως τέτοιες. Είναι αυτός που σκηνοθετεί επιμελώς τα σενάρια στα οποία ο Αιμίλιος θα πρωταγωνιστήσει για να ικανοποιήσει τη φυσική περιέργειά του και να κατακτήσει νέα γνώση.

Υπό το άγρυπνο βλέμμα του παιδαγωγού, ο Αιμίλιος όντας έφηβος υπόκειται στη θετική αγωγή με νουθεσίες και παροτρύνσεις του παιδαγωγού-αυθεντία, ο οποίος κατέχει την αλήθεια και τον δρόμο προς την ελευθερία και την ευτυχία, στον οποίο οδηγεί τον Αιμίλιο. Τέλος, άλλο ένα στοιχείο υποταγής του Αιμίλιου στον παιδαγωγό του είναι ότι ο τελευταίος του διαλέγει σύζυγο, τη Σοφία, και αντλεί μεγάλη ευχαρίστηση από το γεγονός πως το νεαρό ζευγάρι τον έχει ανάγκη για τη συνάντησή τους. Δεν διστάζει να τον συμβουλέψει να εγκαταλείψει τη σύζυγό του για ένα χρονικό διάστημα ώστε να ταξιδέψει στον κόσμο.

Τις ομοιότητες και διαφορές των δύο αυτών συστημάτων αγωγής οι μελετητές του Ρουσσώ προσπάθησαν να αναδείξουν, ερμηνεύοντας τις πιθανές αντινομίες τους. Έτσι ανεδείχθησαν ερωτήματα όπως, αν ο Ρουσσώ είναι υπέρ ή κατά του ενός ή του άλλου συστήματος, αν κινούνται στην ίδια κατεύθυνση με κοινό στόχο, σε ποιους πολίτες και σε τι είδους πολιτείες απευθύνονται. Ο Καντ αρχικά και ο Κασίρερ πιο πρόσφατα, μελετούν το φιλοσοφικό έργο του Ρουσσώ ως ενιαίο σύνολο. Προκειμένου να γεφυρώσουν τις αντινομίες του αποδίδουν μια αποφασιστική σημασία στις απόψεις του για την αγωγή.¹⁴¹ Στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο* ενυπάρχουν ψήγματα του *Αιμίλιου* κι αντιστρόφως. Ο Αιμίλιος μέσω της αρνητικής αγωγής γίνεται ο φυσικός άνθρωπος του *Κοινωνικού Συμβολαίου*. Η φυσική αγωγή διαμέσου της αρνητικής αγωγής αναλαμβάνει να οδηγήσει το παιδί σε μια ζωή κοινωνική,

¹⁴¹ J. Starobinski, *Ζαν-Ζακ Ρουσσώ: Η διαφάνεια και το εμπόδιο*, ό.π., σ. 53

ηθική και πολιτική.¹⁴² Ο Ρουσσώ επιμένει σε όλα σχεδόν τα έργα του ότι το κλειδί για την καλή διακυβέρνηση δεν είναι να τιμωρείς την κακή διαγωγή αλλά να την προλαμβάνεις πριν αυτή εμφανιστεί. Αυτή είναι «η πολιτική της αρνητικής αγωγής, που υιοθετείται και από τον παιδαγωγό του *Αιμίλιου*».¹⁴³

Στον *Αιμίλιο* ο Ρουσσώ προκρίνει μεν την οικιακή αγωγή, φαίνεται όμως ότι στόχος του είναι η δημιουργία πολιτών.¹⁴⁴ Εκεί, τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της δημόσιας ζωής και της πολιτικής δέσμευσης, μπορεί να μην απασχολούν ιδιαίτερα τον Ρουσσώ, όμως δεν αποδοκιμάζει απόλυτα την ιδέα της δημόσιας εκπαίδευσης. Αντιθέτως προτρέπει: «Θέλετε να πάρετε μια ιδέα για την δημόσια αγωγή, διαβάστε την *Πολιτεία* του Πλάτωνα, είναι το ωραιότερο δοκίμιο που γράφτηκε ποτέ για την αγωγή».¹⁴⁵ Θεωρεί πιο κατάλληλη την οικιακή αγωγή γιατί οι συνθήκες στις σύγχρονες του κοινωνίες δεν μπορούν να ανταποκριθούν στο στόχο αυτό. Δεν υπάρχουν πλέον πόλεις σαν την Σπάρτη και την Ρώμη, ούτε υπάρχουν κατάλληλα ιδρύματα και θεσμοί γιατί «εκείνα τα γελοία ιδρύματα, τα λεγόμενα κολλέγια»¹⁴⁶ είναι μόνο ικανά να δημιουργούν εγωιστές ανθρώπους, που τελειώνουν χωρίς να έχουν υπάρξει καλοί, ούτε για τον εαυτό τους ούτε για τους άλλους. Στον *Αιμίλιο* και στον *Λόγο περί καταγωγής της ανισότητας* ο Ρουσσώ μας εξηγεί, ότι δεν μπορεί να εμπιστευτεί τα υπάρχοντα εκπαιδευτικά ιδρύματα για να εκπαιδεύσει τα πατριωτικά αισθήματα των νέων, διότι η ιδέα της πατρίδας είχε διαγραφεί από τα σύγχρονα μυαλά.¹⁴⁷ Επίσης δεν υπάρχει καμιά συζήτηση ούτε καν καμιά αναφορά σε δημόσια εκπαίδευση ή σχολεία στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο*. Ένας αξιόπιστος εναλλακτικός λόγος για την έλλειψη αυτή, είναι για τον Wain, ότι ο Ρουσσώ σκεφτόταν ως μη αναγκαία, την εκπαίδευση σε σχολεία, για την ιδανικά κυβερνούμενη πολιτεία του *Κοινωνικού συμβολαίου*. Για τον Βανδώρο η μη ύπαρξη ενός εκπαιδευτικού συστήματος, κάποιων κατονομαζόμενων παιδαγωγικών θεσμών, αλλά ούτε σαφώς διατυπωμένων αρχών αγωγής στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, μπορεί να εξηγηθεί αν

¹⁴² Π. Γκέκα, *Αιμίλιος ή η διαλεκτική των ορίων. Το πρόβλημα της επικοινωνίας και η «ρουσσωική λύση»*, Πάντειο Πανεπιστήμιο (Διδακτορική Διατριβή), Αθήνα 2004, σ. 46

¹⁴³ K.Wain, *On Rousseau. An Introduction to his Radical Thinking and Politics*, Sense Publishers, Rotterdam 2011, σ. 13

¹⁴⁴ Α. Πανταζής, *Ελευθερία και αγωγή στον Αιμίλιο του J.J. Rousseau*, ό.π., σ. 193

¹⁴⁵ J.J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, Τ. Α', ό.π., σ. 43

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 42

¹⁴⁷ K. Wain, *On Rousseau. An Introduction to his Radical Thinking and Politics*, ό.π., σ. 17

υποστηρίζουμε ότι τη λειτουργία της αγωγής επιτελούν ο Νομοθέτης, ο θεσμός της λογοκρισίας και η πολιτική θρησκεία.¹⁴⁸

Ο Ρουσσώ υποστηρίζει, ότι αν γινόταν με κάποιο τρόπο η φυσική ή οικιακή εκπαίδευση να ξανασμίξει με την πολιτική παιδεία, οι αντιφάσεις του ανθρώπου θα μπορούσαν να αρθούν και μαζί με αυτές, ένα μεγάλο εμπόδιο προς την ανθρώπινη ευτυχία¹⁴⁹. Ορισμένοι μελετητές, αναφέρει ο Wokler, υπόθεσαν ότι η συμφιλίωση της οικιακής με την δημόσια παιδεία αποτελεί το κύριο αντικείμενο του *Αιμίλιου*, που θα μπορούσε, σύμφωνα με αυτούς να διαβαστεί σαν ένα εγχειρίδιο για την ανάπτυξη της ιδιότητας του πολίτη στα παιδιά. Τα χαρακτηριστικά και οι υποχρεώσεις αυτού του πολίτη, περιγράφονται στο πέμπτο βιβλίο του *Αιμίλιου* και καταγράφονται εκτενέστερα στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο*.¹⁵⁰ Ο ίδιος όμως δεν συμφωνεί με αυτή την προσέγγιση. Στηριζόμενος στο έργο του Ρουσσώ *Αιμίλιος και Σοφία ή οι ναυαγοί*,¹⁵¹ και στα *Ηθικά Γράμματα*¹⁵² υποστηρίζει ότι η κατευθυντήρια γραμμή της εκπαίδευσης του Αιμίλιου δεν είναι προς την κατεύθυνση του πολίτη αλλά κινείται στην σφαίρα της αυτοπεποίθησης και της αυτοδυναμίας του μοναχικού ατόμου.¹⁵³ Ο Βανδώρος επίσης αναφέρει, ότι «στην περίπτωση της αγωγής του ανθρώπου, προτεραιότητα έχει η ανεξαρτησία και η αυτοδυναμία του υποκειμένου με βάση το πρότυπο του φυσικού ανθρώπου».¹⁵⁴ Ομοίως ο Lanson τονίζει, ότι «ο *Αιμίλιος* και η *Νέα Ελοΐζα* δείχνουν το δρόμο προς την αναμόρφωση του ατόμου στις σφαίρες της προσωπικής ηθικής, των οικογενειακών σχέσεων και της παιδείας».¹⁵⁵ Ο Σατώ επισημαίνει την άποψη του Ρουσσώ ότι για να αναμορφώσουμε την κοινωνία πρέπει να αρχίσουμε από την οικογένεια και όχι από το κράτος: «Αν πρέπει να κάνουμε μια μεταρρύθμιση στα δημόσια ήθη, είναι ανάγκη να αρχίσουμε από τα οικογενειακά

¹⁴⁸ Σ. Βανδώρος, «Αγωγή του ανθρώπου και αγωγή του πολίτη στον Ζαν-Ζακ Ρουσσώ: Μια σχέση αντινομίας», ό.π., σ. 104

¹⁴⁹ J.J. Rousseau στο R., Wokler, *Ρουσσώ*, ό.π., σ. 149

¹⁵⁰ R. Wokler, *Ρουσσώ*, ό.π., σ. 149

¹⁵¹ Μια προσπάθεια για συνέχεια του Αιμίλιου, που δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατό του: R. Wokler, *Ρουσσώ*, ό.π., σ. 150

¹⁵² *Lettres morales*. Έξι επιστολές που έγραψε ο Ρουσσώ για την Σοφί ντ' Ουντετό: R. Wokler, *Ρουσσώ*, ό.π., σ. 151

¹⁵³ R. Wokler, *Ρουσσώ*, ό.π., σ. 151

¹⁵⁴ Σ. Βανδώρος, «Αγωγή του ανθρώπου και αγωγή του πολίτη στον Ζαν-Ζακ Ρουσσώ: Μια σχέση αντινομίας», ό.π., σ. 107

¹⁵⁵ G. Lanson στο P. Gay, *Το κόμμα της ανθρωπότητας, Θέσεις για τον γαλλικό διαφωτισμό*, μτφ. Θ. Αναγνωστόπουλος, Θύραθεν, Αθήνα 2010, σ. 231

ήθη. Και η μεταρρύθμιση αυτή εξαρτάται απόλυτα από τους πατέρες και τις μητέρες».¹⁵⁶

Έτσι ο Wokler προτρέπει τους μελετητές του Ρουσσώ, αν θέλουν να κατανοήσουν ορθά τα σχέδια του για την πολιτική αγωγή, να στραφούν προς δύο άλλα κείμενα τον *Λόγο περί Πολιτικής Οικονομίας* και τους *Στοχασμούς για την διακυβέρνηση της Πολωνίας*. Τα κείμενα αυτά είναι βαθύτατα επηρεασμένα από την *Πολιτεία* του Πλάτωνα, που όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ο Ρουσσώ εγκωμιάζει στον *Αιμίλιο*. Κατά τον Σατώ όμως, οι ιδέες του Ρουσσώ για την οικιακή και δημόσια εκπαίδευση δεν διαφοροποιούνται κατά την διάρκεια τις ζωής του.¹⁵⁷ Το εξηγεί λέγοντας ότι ο Ρουσσώ γράφει τον *Αιμίλιο* και το *Κοινωνικό Συμβόλαιο* στο ενδιάμεσο διάστημα από τα δύο αυτά κείμενα. Επίσης όταν επεξεργαζόταν τον *Αιμίλιο*, το 1758, σε μια επιστολή προς τον Tronchin, αποδίδει μεγάλη σπουδαιότητα στην δημόσια εκπαίδευση και εγκωμιάζει ένα ίδρυμα δημόσιας εκπαίδευσης στην Βέρνη.¹⁵⁸ Στον *Αιμίλιο* επίσης «εγκωμιάζει τις κοινές και δημόσιες ασκήσεις που θέλει να ξαναζωντανέψει στην *Πολωνία*». Για τον Wain, τα όσα γράφει σχετικά με την δημόσια εκπαίδευση στο *Λόγο περί Πολιτικής Οικονομίας*, μπορεί να θεωρηθούν ως προσπάθεια να συνθέσει τις απόψεις του σχετικά με το είδος της μεταρρύθμισης που θα μπορούσε να απαιτηθεί ώστε να δημιουργηθούν σοβαρά ιδρύματα που θα εκπαιδεύουν αποτελεσματικά τους μαθητές ως πατριώτες πολίτες.¹⁵⁹

Στον *Λόγο περί πολιτικής οικονομίας*, η δημόσια αγωγή θεμελιώνεται ως αγωγή του πολίτη, με όλα τα στοιχεία της θετικής αγωγής που αποδοκιμάστηκαν στον *Αιμίλιο* και χαρακτηρίζεται ως βασική μέριμνα της λαϊκής ή νόμιμης διακυβέρνησης και η πιο σημαντική υπόθεση του κράτους.¹⁶⁰ «Το σκεπτικό είναι ότι αν το παιδί διδάχτεί να θεωρεί την πατρίδα ως ένα όλον, του οποίου αποτελεί μέρος και μέσω του οποίου αποτελεί μέρος και συγκροτητική συνθήκη του εαυτού του, τότε θα την αγαπάει ως κάτι δικό του και επομένως θα προφυλάσσεται από το επικίνδυνο ενδεχόμενο να στραφεί εναντίον της, αναπτύσσοντας φαύλα ιδιαίτερα συμφέροντα». Με την

¹⁵⁶ J. J. Rousseau, *Νέα Ελοΐζα*, απόσπασμα στο J. Chateau, «Ο Ιωάννης-Ιάκωβος Ρουσσώ ή η παιδαγωγική του φυσικού προορισμού του ανθρώπου», ό.π., σ. 213

¹⁵⁷ J. Chateau, «Ο Ιωάννης-Ιάκωβος Ρουσσώ ή η παιδαγωγική του φυσικού προορισμού του ανθρώπου», ό.π., σ. 210

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 210

¹⁵⁹ K.Wain, *On Rousseau. An Introduction to his Radical Thinking and Politics*, ό.π., σ. 17

¹⁶⁰ Σ. Βανδώρος, «Αγωγή του ανθρώπου και αγωγή του πολίτη στον Ζαν-Ζακ Ρουσσώ: Μια σχέση αντινομίας», ό.π., σ. 105

κατάλληλη αγωγή, θα θέλει αυτό που θα θέλει και η κοινωνία. Έτσι, η δημόσια εκπαίδευση που παρέχεται από την πολιτεία αποτελεί το «προνομιακό μέσο» προκειμένου να δημιουργηθούν ενάρετοι, ελεύθεροι πολίτες που θα εμπνέονται από αισθήματα φιλοπατρίας.¹⁶¹

Η φιλοπατρία ή ο πατριωτισμός, είναι το συστατικό που κρατά ενωμένους τους πολίτες σε συλλογικότητα, μια κατάσταση αναγκαία για την ύπαρξη και εξάσκηση της γενικής βούλησης και αλληλεγγύης μεταξύ των πολιτών. Η «αγάπη» των πολιτών για την πατρίδα τους, προσφέρεται ως ανταπόδοση στην από μέρους της πολιτείας επιμελή φροντίδα για την ευημερία τους. Αυτή είναι η πολιτική αντίληψη την οποία οι νέοι διδάσκονται στο σχολείο στην εκπαίδευσή τους σαν πολίτες.¹⁶² Αν για τον Ρουσσώ, η αρετή ταυτίζεται με την ικανότητα να βλέπει το άτομο την προσωπική του βούληση υπό το πρίσμα της γενικής βούλησης, τότε οι αυριανοί πολίτες θα πρέπει να καλλιεργούν από την μικρή ακόμη ηλικία αυτή την ικανότητα μέσω της φιλοπατρίας. Η «συνηγορία» του Ρουσσώ υπέρ της δημόσιας εκπαίδευσης δεν στηρίζεται μόνο στο περιεχόμενο της εκπαίδευσης, δηλαδή, την αγωγή των πολιτών «εις αρετήν». Στηρίζεται επίσης και στις δύο διαφορετικές αρχές νομιμοποίησης, που χαρακτηρίζουν τις πράξεις του πατέρα ως αρχηγού και ηγέτη της οικογένειας, και τις πράξεις της κυβέρνησης, ως εκτελεστή του νόμου που έχει θεσμοθετήσει η γενική βούληση, σύμφωνα με τις αρχές της ελευθερίας και της ισότητας.¹⁶³ Έτσι, ενώ στη περίπτωση της οικογένειας ο πατέρας αναλαμβάνει την εκπαίδευση των παιδιών του αντλώντας νομιμοποίηση από την φύση, στη περίπτωση της πολιτείας ο ίδιος πατέρας υπό την ιδιότητα του πολίτη φροντίζει για την εκπαίδευση όχι μόνο των δικών του αλλά όλων των παιδιών αντλώντας νομιμοποίηση από τους νόμους.¹⁶⁴

Για τον Βανδώρο, ο *Λόγος περί πολιτικής οικονομίας* αποτελεί ουσιαστικά μια θεωρία διακυβέρνησης και όχι μια πραγματεία για την θεμελίωση του κράτους όπως το *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, ενώ οι *Στοχασμοί για την διακυβέρνηση της Πολωνίας* είναι ένα συμβουλευτικό κείμενο, που αν και επικεντρώνεται στην συγκεκριμένη πολιτική

¹⁶¹ Θ. Γκιούρας, εισαγωγή στο J. J. Rousseau, *Λόγος περί πολιτικής οικονομίας*, ό.π., σ. 44

¹⁶² K.Wain, *On Rousseau. An Introduction to his Radical Thinking and Politics*, ό.π., σ. 13

¹⁶³ Θ. Γκιούρας, εισαγωγή στο J. J. Rousseau, *Λόγος περί πολιτικής οικονομίας*, ό.π., σ. 44

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 45

συγκυρία, θα ήταν ωστόσο λάθος να αναχθεί πλήρως σε αυτήν. Εκεί ο ρόλος της αγωγής είναι ο ίδιος με αυτόν στον *Λόγο περί πολιτικής οικονομίας*. Επαναλαμβάνεται με πιο παραστατικό τρόπο, ένα παρόμοιο σκεπτικό εμπλουτισμένο με «κάποιες ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για τα περιεχόμενα και το πλαίσιο οργάνωσης της αγωγής»¹⁶⁵ Τέλος ο Βανδώρος, παρότι βρίσκει «κραυγαλέες αντιθέσεις» ανάμεσα στην προτεινόμενη αγωγή στον *Αιμίλιο* και τους *Στοχασμούς για την διακυβέρνηση της Πολωνίας*, εν τούτοις αναφέρει την αντίθετη με αυτόν άποψη δύο μελετητών του Ρουσσώ.¹⁶⁶ Πρώτα του Szkudlarek, που μιλά περί συμβατότητας *Αιμιλίου* και *Στοχασμών* στη «βάση μιας ιδιαίτερης ερμηνείας περί αρνητικής αγωγής που θεωρεί ότι διαπνέει και τα δύο έργα». Στο πλαίσιο αυτό, στους *Στοχασμούς για την διακυβέρνηση της Πολωνίας*, η φύση υποκαθίσταται από το έθνος. Θεωρεί δηλαδή ότι το εθνικό δεν επιβάλλεται με όρους θετικής αγωγής, αλλά αντίστροφα «η αποφυγή της επαφής του παιδιού με οτιδήποτε δεν εμπίπτει στην σφαίρα του εθνικού, αποτελεί εφαρμογή της αρνητικής αγωγής». Στη συνέχεια αναφέρει την άποψη της Wiborg, η οποία υποβαθμίζει τις διαφορές μεταξύ των δύο ειδών αγωγής, εκτιμώντας ότι «είναι ήσσονος σημασίας σε σχέση με την βαθύτερη ομοιότητα και σκοπιμότητα που τις συνδέει στο πλαίσιο της αγωγής του έθνους».

¹⁶⁵ Σ. Βανδώρος, «Αγωγή του ανθρώπου και αγωγή του πολίτη στον Ζαν-Ζακ Ρουσσώ: Μια σχέση αντινομίας», ό.π., σ. 105-106

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 112, υποσ. 39

2. Ο Φουκώ και η εποχή του

Ο Φουκώ εντάσσεται από κριτικούς του έργου του στα θεωρητικά ρεύματα του δομισμού του μεταμοντερνισμού και συχνά του μεταδομισμού. Συγχρόνως, του αποδίδονται οι τίτλοι του φιλοσόφου και του ψυχολόγου.¹⁶⁷ Παρουσιάζεται λοιπόν, ως ένας στοχαστής με πολλαπλά πρόσωπα και αντικρουόμενες ιδιότητες. Ο ίδιος όμως, αρνείται ότι ήταν ποτέ φροϋδικός, μαρξιστής ή δομιστής¹⁶⁸ και αυτοπροσδιορίζεται ως ένας ιστορικός που μελετά τα συστήματα της σκέψης¹⁶⁹ και ως ιστορικός της κουλτούρας,¹⁷⁰ όπως αποφαίνεται ο ίδιος το 1982:

...θα ήθελα να πω ποιος είναι ο σκοπός της εργασίας μου τα τελευταία αυτά είκοσι χρόνια. Δεν ήταν να αναλύσω τα φαινόμενα της εξουσίας, ούτε να βάλω τα θεμέλια μιας τέτοιας ανάλυσης. Προσπάθησα μάλλον να παράγω μια ιστορία των διαφορετικών τρόπων υποκειμενοποίησης του ανθρώπινου όντος στην κουλτούρα μας.¹⁷¹

Ωστόσο, ο Φουκώ παραμένει ένας εμβριθής μελετητής, τόσο της μαρξικής και μαρξιστικής θεωρίας, όσο και της ψυχανάλυσης, και οι θεωρήσεις του εμπεριέχουν

¹⁶⁷ Θα πάρει αρχικά πτυχίο Φιλοσοφίας (1948) και κατόπιν Ψυχολογίας (1949): Θ. Λάγιος, εισαγωγή στο *Επιλογή από τα Dits et écrits*, Στιγμή, Αθήνα 2011, σ. 11

¹⁶⁸ M. Foucault, «Critical Theory, Intellectual History», *Politics, Philosophy, Culture. Interviews & Other Writings 1977-1984*, επιμ. L.D. Kritzman, Routledge, London 1988, σ. 22

¹⁶⁹ Το 1970 εκλέγεται ισόβιος καθηγητής της Ιστορίας των συστημάτων Σκέψης στο Κολλέγιο της Γαλλίας στην έδρα που δημιουργήθηκε αντικαθιστώντας την έδρα της Ιστορίας της Φιλοσοφικής Σκέψης που κατείχε μέχρι τον θάνατό του ο καθηγητής του Ζαν Ιππολίτ: Φ.Εβάλντ, εισαγωγή στο M. Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής*, Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979), μτφ. Β. Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα 2012, σ. 9

¹⁷⁰ M. Foucault, *Foucault Live. Collected Interviews, 1961-1984*, επιμ. S. Lotringer, Semiotext(e), New York 1996, σ. 99

¹⁷¹ M. Foucault «Δύο Δοκίμια για το Υποκείμενο και την Εξουσία», *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Ύψιλον, Αθήνα 1991, σ. 75

στοιχεία των άνωθι προσεγγίσεων. Ο Φουκώ ωριμάζει μέσα σε ένα κλίμα πολιτικής αστάθειας και αβεβαιότητας στην μεταπολεμική Γαλλία. Σε αυτή τη χρονική συγκυρία αναπτύσσεται το ρεύμα του δομισμού το οποίο ξεκινώντας από την γλωσσολογία του Σωσσύρ, ανθεί ιδιαίτερα στην ανθρωπολογία του Λεβί-Στρώς. Στοχαστές από διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα, επιχειρούν να αξιοποιήσουν τον δομισμό ως κεντρικό παράδειγμα ερμηνείας φαινομένων στους τομείς τους και να τον συγχωνεύσουν με παλαιότερες θεωρητικές προσεγγίσεις, όπως ο κάνει ο Λουί Αλτουσέρ με τον μαρξισμό και ο Ζακ Λακάν με την ψυχανάλυση. Ο Φουκώ ως φοιτητής διαβάζει τον Λεβί-Στρώς και τον Λακάν,¹⁷² καθώς επίσης γνωρίζει τον Λουί Αλτουσέρ, με τον οποίο συνδέεται με φιλική σχέση. Η επίδραση του Αλτουσέρ, ο οποίος είναι ο μεγάλος θεωρητικός του Γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, είναι σημαντική, με αποτέλεσμα η αρχική προσκόλληση του Φουκώ στον Μαρξισμό να είναι έντονη.¹⁷³ Αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό τις πολιτικές και ηθικές απολυτότητες του Ζαν Πωλ Σαρτρ,¹⁷⁴ η υπαρξιστική ανάλυση του οποίου, κυριαρχεί φιλοσοφικά στην συγκεκριμένη χρονική περίοδο στην Γαλλία. Σημαντική επιρροή στην σκέψη του Φουκώ ασκεί η Γαλλική Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών, κυρίως όπως την διδάσκει ο Ζορζ Κανιγκιγιέμ, υπό την επίβλεψη του οποίου εκπονεί, την διδακτορική του διατριβή για την *Ιστορία της τρέλας* (1961).¹⁷⁵

Η σκέψη του Φουκώ αναπτύσσεται στις δεκαετίες του '60, του '70 και στη δεκαετία του '80 μέχρι το θάνατό του (1984) και επηρεάζεται σημαντικά από τα ιστορικά και κοινωνικά δρώμενα της εποχής του. Η προγενέστερη γνώση, τα ιστορικά γεγονότα, όπως ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και οι συνέπειες του, η εγκαθίδρυση του σταλινισμού, η ανέγερση του τείχους του Βερολίνου, η μαοϊκή πολιτιστική επανάσταση, καθώς επίσης η ραγδαία ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας δεν θα ήταν δυνατόν να αφήσουν ασυγκίνητο και ανεπηρέαστο έναν ιστορικό των συστημάτων της σκέψης, ένα Γάλλο διανοούμενο που δεν στοχάζεται απλώς αλλά συμμετέχει ενεργά στις κοινωνικές μεταβολές που συντελούνται στην εποχή του.

¹⁷² Μ. Φουκώ, *Επιλογή από τα Dits et écrits* ό.π., σ. 33

¹⁷³ G. Gutting, *Φουκώ. Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, Μτφ. Ν. Ταγκούλης, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 30

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 29

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 77

Ο ψυχρός πόλεμος¹⁷⁶ επιδρά καθοριστικά στην ψυχολογία της παγκόσμιας κοινωνίας, καθώς η διαμάχη μεταξύ των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ μετατοπίζεται σε αναπτυσσόμενες χώρες και εκδηλώνεται με εμφύλιους πολέμους, όπως ήταν ο πόλεμος στην Κορέα (1950-1953) και ο πόλεμος του Βιετνάμ με την ατυχή παρέμβαση των ΗΠΑ. Ο ψυχρός πόλεμος κορυφώνεται με την κρίση των πυραύλων στην Κούβα σε μια απειλή ενός πυρηνικού πολέμου και επικείμενης ολικής καταστροφής. Ο σταλινισμός κυριαρχεί μέχρι το θάνατο του Σοβιετικού ηγέτη (1953). Η αυταρχικότητα και η ωμή βιαιότητα του σοβιετικού καθεστώτος, η υλική και ηθική εξόντωση αντιφρονούντων και αντιπάλων του, ωθούν τα ευρωπαϊκά αριστερά κινήματα στον μετανεωτερικό μαρξισμό. Αυτός εκδηλώνεται στο εξωκοινοβουλευτικό ένοπλο αντάρτικο των πόλεων στις δυτικοευρωπαϊκές δημοκρατίες, κυρίως στη Γερμανία με τη «Φράζια Κόκκινος Στρατός» και στην Ιταλία με τις «Ερυθρές Ταξιαρχίες».

Παράλληλα, ήδη από τη δεκαετία του '60, αναδύονται κοινωνικά κινήματα στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη. Το φεμινιστικό κίνημα, οι χίπις ως νεανικό κίνημα, οι εξεγέρσεις στα αμερικανικά πανεπιστήμια με αντιπολεμικά αιτήματα, το κίνημα απελευθέρωσης των ομοφυλοφίλων κερδίζουν έδαφος τη δεκαετία του '60. Τα κοινωνικά αυτά κινήματα κορυφώνονται στον γαλλικό Μάη του '68.

Το καπιταλιστικό σύστημα εμφανίζει προβλήματα διαχείρισης οικονομικής και κατά συνέπεια κοινωνικής φύσεως. Φαίνεται πως οι κυκλικές κρίσεις ύφεσης παρουσιάζονται εγγενείς στον καπιταλισμό, ενώ συγχρόνως η κεϋνσιανή θεωρητική προσέγγιση της δημόσιας οικονομίας δίνει την εντύπωση ανεπαρκούς απάντησης στα οικονομικά ζητήματα που ανακύπτουν εκείνη την περίοδο, όπως αποδεικνύουν οι πετρελαϊκές κρίσεις του 1973 και 1979, και οι συρράξεις που ακολούθησαν. Τέλος, κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του '70 και του '80, κυριαρχεί ο τεχνοκρατισμός, ο οποίος ενισχύει τον αυταρχικό κρατισμό και επινοεί νέες τεχνικές εξουσίας, οι οποίες εξετάζονται και αναλύονται από τον Φουκώ στα πιο σπουδαία έργα του, στην *Επιτήρηση και τιμωρία*. *Η γέννηση της φυλακής*, και στην τρίτομη *Ιστορία της σεξουαλικότητας*.

¹⁷⁶ Ε. Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 61-65

2.1 Από την αρχαιολογία στην γενεαλογία

Το συνολικό έργο του Φουκώ διακρίνεται σε τρεις μεγάλες περιόδους. Η πρώτη που καλύπτει μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '60 αποκαλείται αρχαιολογική. Αυτή την περίοδο εξετάζει ιστορικά καθορισμένους «σχηματισμένους» λόγους, προσπαθώντας να καταρρίψει τη διαχρονική αλήθεια της επιστήμης. Η δεύτερη περίοδος, από τα τέλη της δεκαετίας του '60 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70 ονομάζεται γενεαλογική. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, ο Φουκώ μελετά την έννοια της εξουσίας. Τέλος, στην τρίτη περίοδο, την ηθική ή αισθητική, από τα τέλη της δεκαετίας του '70 έως τον θάνατό του, αναλύει την κεντρική έννοια της «επιμέλειας εαυτού». Προτείνει ότι στόχος για το άτομο δεν πρέπει να είναι να ανακαλύψει την υποτιθέμενη πραγματική ταυτότητά του, αλλά να δημιουργήσει εκ νέου τον εαυτό του «ως ένα έργο τέχνης».¹⁷⁷

Οι μελετητές του Φουκώ εντοπίζουν έτσι δυο παραπληρωματικές μεθόδους ιστορικής έρευνας για την πορεία της ανθρώπινης σκέψης και τη συγκρότηση του υποκειμένου, την αρχαιολογία και τη γενεαλογία. Η αλληλοσυμπλήρωσή τους οδηγεί στην *προβληματοποίηση*¹⁷⁸ (problematization), δηλαδή στην ανάπτυξη ενός πεδίου δράσεων, πρακτικών και σκέψεων, τα οποία θέτουν προβλήματα για την πολιτική. Στα πρώτα έργα του, *Ιστορία της τρέλας*, *Οι λέξεις και τα πράγματα*. *Μια αρχαιολογία επιστημών του ανθρώπου* και στο *Η αρχαιολογία της γνώσης*, εφαρμόζεται η αρχαιολογία ως μέθοδος για τη δημιουργία «μιας γενική(ς) εικόνα(ς) της θεμελιώδους ουσίας της σκέψης που κάθε γενιά χρησιμοποιεί για να ερμηνεύσει την πείρα της».¹⁷⁹ Η ιδέα της «αρχαιολογίας» της σκέψης εκπορεύεται από τη λογοτεχνική αντίληψη του μοντερνισμού· η γλώσσα δεν αποτελεί μόνο ένα εργαλείο έκφρασης ιδεών, αλλά και πηγή σκέψης.¹⁸⁰ Η ανθρώπινη σκέψη αποτελεί προϊόν μιας συγκεκριμένης ιστορικής και κοινωνικής περίστασης. Είναι απαραίτητο μια δεδομένη γνώση να εξετάζεται σε έναν δεδομένο χρόνο και χώρο όπου αναπτύσσεται.

¹⁷⁷ Για όλα τα παραπάνω: Π. Μετάφας, *Η πολιτική του Michel Foucault*, ΕΚΠΑ (Διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2010, σ. 9-10

¹⁷⁸ M. Foucault, «Πολεμική, Πολιτική και Προβληματοποιήσεις» στο *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, ό.π., σ. 134

¹⁷⁹ N. Rodgers, M., Thompson, *Αχ, αυτοί οι φιλόσοφοι*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2010, σ. 278-280

¹⁸⁰ G. Gutting, *Φουκώ. Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, ό.π., σ. 40

Κάθε τρόπος σκέψης εμπεριέχει κανόνες τους οποίους δεν αντιλαμβάνεται το υποκείμενο που την παραγάγει. Για να κατανοηθεί η παραγωγή της, θα πρέπει ο ιστορικός να επικεντρωθεί στις υφέρπουσες δομές της σκέψης ως μέρος του ασυνειδήτου που ανακαλύπτονται μόνο μέσω της ανάλυσης των γλωσσικών συμβάντων. Για την καλύτερη δυνατή κατανόηση της αρχαιολογίας της γνώσης, ο Φουκώ εξετάζει ετερόκλητες ιδέες από την ιστορία των επιστημών λαμβάνοντας υπόψη το γενικό αρχαιολογικό πλαίσιο, το οποίο διαμορφώνεται σε τρεις ιστορικές περιόδους¹⁸¹: στην Αναγέννηση, στην κλασσική περίοδο και στη σύγχρονη εποχή.¹⁸² Κάθε εποχή αντιπροσωπεύει μία ιδιαίτερη και «διαφορετική δομή σκέψης» και μια διακριτή «επιστημοσύνη (épistémè)».¹⁸³

Οι αρχαιολόγοι δεν ενδιαφέρονται να ερμηνεύσουν τα κείμενα στα οποία φιλόσοφοι και πνευματικοί άνθρωποι αναπτύσσουν τα συστήματα της σκέψης τους, αλλά καταγράφουν το περιεχόμενό τους «ως στοιχεία μιας ευρύτερης δομής του συστήματος με το οποίο σκέπτονταν και έγραφαν».¹⁸⁴ Επομένως, η προσέγγιση της σκέψης κατά τον Φουκώ δεν είναι ερμηνευτική, δεν αντιμετωπίζει τα κείμενα ως μια υποκειμενική αφήγηση, αλλά «ως μνημεία (σκέψης) κατά τα πρότυπα των αρχαιολόγων»¹⁸⁵ και εξετάζει τη δομή κάθε γλώσσας «ως δομή ανεξάρτητη από εκείνους που την χρησιμοποιούν»¹⁸⁶ υπερβαίνοντας κατά αυτόν τρόπο το ατομικό υποκείμενο, όπως φαίνεται στο παρακάτω απόσπασμα:

*Οι πολιτισμοί και οι λαοί μας αφήνουν ως μνημεία της σκέψης τους
όχι τόσο τα κείμενα όσο τα λεξιλόγια και τις συντάξεις, τούς ήχους των
γλωσσών τους μάλλον παρά τα λόγια που πρόφεραν, όχι τόσο τους*

¹⁸¹ B. Smart, «M. Foucault: Κύρια θέματα και ζητήματα», *Σύγχρονη Κοινωνιολογική θεωρία*, Τ. Β', Μτφ. Γ. Μπαρουξής, Επιμ. Μ. Πετμεζίδου, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2003, σ. 152

¹⁸² Ο Φουκώ διακρίνει τα όρια των περιόδων αυτών βασιζόμενος στην «αρχαιολογική» του έρευνα που έδειξε δύο μεγάλες ασυνέχειες μέσα στην επιστήμη του δυτικού πολιτισμού. Η πρώτη γύρω στα μέσα του 16^{ου} αιώνα όπου ξεκινάει η κλασσική εποχή και η δεύτερη στις αρχές του 19^{ου} αιώνα όπου ξεκινάει η σύγχρονη εποχή: Μ. Φουκώ, *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών*, Μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα 1986, σ. 20

¹⁸³ Ως επιστημοσύνη ορίζεται το «σύνολο των σχέσεων που μπορούμε να ανακαλύψουμε, για μια δεδομένη εποχή, ανάμεσα στις επιστήμες, όταν τις αναλύουμε στο επίπεδο των κανονικοτήτων του λόγου» στο Μ. Foucault, *Η αρχαιολογία της γνώσης*, μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Εξάντας, Αθήνα 1987, σ. 289

¹⁸⁴ G. Gutting, *Φουκώ. Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, ό.π., σ. 42

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 42

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 45

λόγους τους όσο αυτό που τους κατέστησε δυνατούς: την λεκτικότητα της γλώσσας τους.¹⁸⁷

Στην προσέγγιση του αυτή, βλέπουμε σαφείς ενδείξεις χρήσης της δομικής ανάλυσης. Συνεπώς, παρότι ο Φουκώ αρνείται συστηματικά ότι ήταν δομιστής, το αν τα έργα του *Η γέννηση της κλινικής* και *Οι λέξεις και τα πράγματα* αποτελούν δομιστικές μελέτες θα μείνει θέμα υπό αμφισβήτηση.¹⁸⁸

Η δεύτερη ιστορική μέθοδος έρευνας, η γενεαλογία, εφαρμόζεται στο *Επιτήρηση και τιμωρία*, και στην *Ιστορία της σεξουαλικότητας*. Ο Φουκώ δανείζεται τον όρο από τη νιτσεϊκή ορολογία.¹⁸⁹ Ορίζει την γενεαλογία ως «μια μορφή ιστορίας που μπορεί να εξηγήσει τη συγκρότηση των γνώσεων, των λόγων, των περιοχών αντικειμένων κτλ., χωρίς να είναι υποχρεωμένη να αναφερθεί σε ένα υποκείμενο που είναι είτε υπερβατικό σε σχέση με το πεδίο των συμβάντων είτε διατρέχει, με την κενή του ομοιότητα με τον εαυτό του, όλο το φάσμα της ιστορίας».¹⁹⁰ Ενώ οι ιστορικοί περίοδοι εναλλάσσονται, το υποκείμενο αναπτύσσεται, και διαμορφώνεται υπό την επιρροή σχέσεων και την επίδραση σχέσεων εξουσίας. Ο Φουκώ επιχειρεί να εξηγήσει την διεργασία της συγκρότησης του υποκειμένου.

Στο έργο *Επιτήρηση και τιμωρία*, αν και ο Φουκώ πραγματεύεται τον μετασχηματισμό των μορφών τιμωρίας, την προοδευτική εμφάνιση της φυλακής ως ποινικού ιδρύματος και τις πειθαρχικές τεχνολογίες της εξουσίας, η ανάλυσή του θεμελιώνεται «στις σχέσεις εξουσίας-γνώσης που περιβάλλουν τα σώματα και τα καθυποτάσσουν μετατρέποντάς τα σε αντικείμενα γνώσης». Στην *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, ο διανοητής υποστηρίζει πως η διερεύνηση και η ερμηνεία κρυφών νοημάτων, σκέψεων και πράξεων κατά την σεξουαλική εξομολόγηση στη χριστιανική θρησκεία και στις επιστήμες, όπως την ψυχιατρική ή άλλους κλάδους της ιατρικής, εμφανίζεται ως αναπόσπαστο κομμάτι της διακυβέρνησης των ατόμων. Με αφετηρία τον 4^ο αιώνα, η πρακτική αυτή, όπως εκδηλώνεται εντός των μοναστικών θεσμών-κυρίως των κοινοβιακών-, εξελίσσεται και ενσωματώνεται στις τεχνικές διακυβέρνησης του σύγχρονου κόσμου.

¹⁸⁷ Μ. Φουκώ, *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών*, ό.π., σ.138

¹⁸⁸ B. Smart, «M. Foucault: Κύρια θέματα και ζητήματα», *Σύγχρονη Κοινωνιολογική θεωρία*, Τ. Β', ό.π., σ.147

¹⁸⁹ Βλ. Φ. Νίτσε, *Γενεαλογία της ηθικής*, μτφ. Ζ. Σαρίκας, Πανοπτικόν, Αθήνα 2012

¹⁹⁰ M. Foucault, «Αλήθεια και Εξουσία», *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, ό.π., σ. 19

2.2 Εξουσία/γνώση και υποκείμενο στον Φουκώ

Το ζήτημα της εξουσίας επανέρχεται συνεχώς στον Φουκώ, ο οποίος δεν αναφέρεται στην εξουσία ως μία αρχή, αλλά ως ένα σύνθετο πλέγμα σχέσεων. Η εξουσία ασκείται από κάποιους σε άλλους και δομεί το ενδεχόμενο πεδίο δράσεων των άλλων. Έτσι ο Φουκώ έρχεται σε αντίθεση με την κυρίαρχη αντίληψη που αναφέρεται ως «οικονομισμός» ή «οικονομικός αναγωγισμός» η οποία θεωρεί ότι εμφανίζεται τόσο στην «νομική φιλελεύθερη» άποψη των *philosophes του 18ου* αιώνα όσο και στη μαρξιστική προσέγγιση της εξουσίας. Στην πρώτη περίπτωση «η εξουσία αποτελούσε ένα δικαίωμα, μια κτήση που είχε το χαρακτήρα εμπορεύσιμου αγαθού, το οποίο μπορούσε να μεταβιβαστεί ή να αλλοτριωθεί μέσα από μια συμβολαιακή πράξη». Στη δεύτερη περίπτωση «η εξουσία εννοιολογείται με βάση τη λειτουργία της για τη διατήρηση ταυτόχρονα των σχέσεων παραγωγής και μιας μορφής ταξικής κυριαρχίας».¹⁹¹

Αντιθέτως, ο Φουκώ εξετάζει την πηγή, τα όρια και τη λειτουργία της άσκησης της εξουσίας, καθώς και την έκτασή της επίδρασής της, σε «ασήμαντες πλευρές της ιεραρχίας και τις μορφές ελέγχου, επιτήρησης, απαγόρευσης, περιορισμού».¹⁹² Η εξουσία δεν αποτελεί ένα προνόμιο μιας κυρίαρχης τάξης ή του κράτους, αλλά είναι μια πολύπλοκη κατάσταση που ανακύπτει όπου εμφανίζονται σχέσεις ισχύος. Η εξουσία δεν υπόκειται σε ένα ιδιοκτησιακό καθεστώς ή σε μια εμπορική ανταλλάξιμη εξουσία μιας συγκεκριμένης ομάδας, αλλά αποτελεί ένα δίκτυο, στο οποίο συμμετέχουν και δραστηριοποιούνται οι πάντες. Η εξουσία διέπει κάθε ανθρώπινη σχέση «στην άμεση καθημερινή ζωή που ταξινομεί τα άτομα σε κατηγορίες, τα κατονομάζει δια της ίδια τους της ατομικότητας, τα προσκολλά στην ταυτότητά τους, τους επιβάλλει ένα νόμο αληθείας τον οποίο πρέπει να τους τον αναγνωρίζει και τον οποίο οι άλλοι οφείλουν να αναγνωρίζουν στα άτομα αυτά».¹⁹³

¹⁹¹ B. Smart, «M. Foucault: Υποκείμενα γνώσης, αντικείμενα εξουσίας», *Σύγχρονη Κοινωνιολογική θεωρία*, Τ. Β', ό.π., σ. 175

¹⁹² M. Foucault, *Language-Counter-Memory Practice: Selected Essays and Interviews* by Michel Foucault, επιμ. D. F. Bouchard, Blackwell, Oxford 1977, σ. 213

¹⁹³ M. Foucault «Δύο Δοκίμια για το Υποκείμενο και την Εξουσία», *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Ύψιλον, Αθήνα 1991, σ. 81

Στο έργο του Φουκώ, η σχέση εξουσίας και γνώσης διακρίνεται από μια αμφίδρομη σχέση. «Η άσκηση της εξουσίας δημιουργεί αέναα γνώση και αντιστρόφως η γνώση σταθερά επάγει αποτελέσματα εξουσίας.[...] Δεν είναι δυνατόν για την εξουσία να ασκείται χωρίς γνώση, είναι αδύνατον για την γνώση να μην επιφέρει αποτελέσματα εξουσίας».¹⁹⁴ Η εξουσία δεν αποσιωπά ή δε χειρίζεται μόνο προς όφελός της τη γνώση, αλλά επίσης δύναται να την παράγει. Η γνώση είναι δυνατόν να τροποποιήσει τις δομές της εξουσίας οι οποίες την στηρίζουν. Έτσι φαίνεται ότι η εξουσία και η γνώση «λογικά είναι δυο συμβατές έννοιες».¹⁹⁵

Ο Φουκώ εξετάζει την εξουσία σε μικρο-επίπεδο, διότι ενδιαφέρεται να εντοπίσει και να εξηγήσει τις τεχνικές και τακτικές της εξουσίας σε ιστορικές περιόδους με ετερόκλητα χαρακτηριστικά. Ο Φουκώ αναλύει τεχνικές ενσωματωμένες σε τοπικούς ή περιφερειακούς υλικούς θεσμούς. Πραγματεύεται την άσκηση, την πρακτική εφαρμογή, το πεδίο εφαρμογής και της επιδράσεις της εξουσίας. Επικεντρώνεται στον τρόπο λειτουργίας της «στο επίπεδο εκείνων συνεχών και αδιάλειπτων διαδικασιών που υποτάσσουν το σώμα μας, ρυθμίζουν της χειρονομίες μας, υπαγορεύουν τη συμπεριφορά μας κλπ.».¹⁹⁶ Τα άτομα δεν κατέχουν εξουσία, όμως ως άτομα αναγνωρίζονται και ορίζονται «ορισμένα σώματα, ορισμένες χειρονομίες, ορισμένες μορφές λόγου, ορισμένες επιθυμίες».¹⁹⁷

Ο Φουκώ ισχυρίζεται πως η εξουσία προϋποθέτει την αντίσταση, ένα «πλήθος σημείων αντίστασης».¹⁹⁸ Για να εντοπίσει και να αναλύσει τις ποικιλότροπες εκφάνσεις της εξουσίας στην ανθρώπινη ζωή, προβαίνει στη μελέτη των μορφών αντίστασης εναντίον των εξουσιαστικών σχέσεων που δημιουργούνται στη κοινωνία. Παρατηρεί μια σειρά κινημάτων που στρέφονται ενάντια σε εξουσιαστικές σχέσεις, όπως της εξουσίας των ανδρών πάνω στις γυναίκες, των γονέων πάνω στα παιδιά τους, των ψυχιάτρων πάνω στους ασθενείς τους, των γιατρών πάνω στον πληθυσμό και της διοίκησης πάνω στον τρόπο ζωής των ανθρώπων. Πρόκειται για αγώνες

¹⁹⁴ M. Foucault, στο Π. Μετάφας, *Η πολιτική του Michel Foucault*, ό.π., σ.127

¹⁹⁵ G. Gutting, *Φουκώ. Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, ό.π., σ. 65

¹⁹⁶ B. Smart, «M. Foucault: Υποκείμενα γνώσης, αντικείμενα εξουσίας», *Σύγχρονη Κοινωνιολογική θεωρία*, Τ. Β', ό.π., σ. 176

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 176

¹⁹⁸ M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η δίψα της γνώσης*, Τ. 1, μτφ. Γκ. Ροζάκης, Ράππα, Αθήνα 1982, σ. 92-97

κατά κάθε εξουσίας και αυθεντίας, οι οποίοι παρουσιάζουν κοινά στοιχεία.¹⁹⁹ Πρώτον, δεν περιορίζονται σε μια χώρα. Δεύτερον, οι αγώνες αυτοί αποσκοπούν στα αποτελέσματα της εξουσίας. Τρίτον, χαρακτηρίζονται από αμεσότητα, καθώς οι άνθρωποι ασκούν κριτική σε φορείς εξουσίας που είναι κοντά τους, δηλαδή απευθύνονται στον άμεσο εχθρό τους. Δεν αποβλέπουν στο μέλλον, σε μια ενδεχόμενη επανάσταση και απελευθέρωση από τον ζυγό της εξουσίας και το τέλος της ταξικής πάλης. Τέταρτον, αμφισβητούν την κατάσταση της θέσης του ατόμου. Από τη μια πλευρά, εκφράζουν με emphatic και κατηγορηματικό τρόπο το δικαίωμα στη διαφορά και από την άλλη εναντιώνονται σε οτιδήποτε αποκόπει το άτομο από το κοινωνικό σύνολο. Πέμπτον, αντιστέκονται μεν στα αποτελέσματα της εξουσίας τα οποία είναι συνυφασμένα με τη γνώση και τα τυπικά προσόντα, όμως συγχρόνως, εναντιώνονται στο μυστήριο, στην άγνοια και στην ημιμάθεια. Τέλος, τα δρώντα υποκείμενα επιχειρούν να προσδιορίσουν την ταυτότητά τους, απορρίπτοντας, όμως, όχι μόνο τη βία που ασκείται από τούς οικονομικούς και ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους, το οποίο αγνοεί την ταυτότητα τους, αλλά και την επιστημονική ή διοικητική επισταμένη έρευνα, η οποία προσπαθεί να την καθορίσει.²⁰⁰

Για να αποσαφηνιστεί η έννοια της εξουσίας, είναι απαραίτητο να εστιάσει ο μελετητής στον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί και εκδηλώνεται η εξουσία ώστε να γίνει κατανοητό για ποιο λόγο συγκεκριμένοι μηχανισμοί εξουσίας ήταν πολιτικά ωφέλιμοι και οικονομικά επικερδείς.²⁰¹ Για την επιτυχή σύσταση, τη δημιουργία της γνώσης/εξουσίας, οι μηχανισμοί εξουσίας συνοδεύονται από «την παραγωγή αποτελεσματικών εργαλείων για τον σχηματισμό και τη συσσώρευση της γνώσης-μεθόδων παρατήρησης, τεχνικών καταγραφής, διαδικασιών διερεύνησης και έρευνας».²⁰² Το «υποκείμενο» κατά αυτόν το τρόπο είναι ένας προνομιακός τύπος άσκησης εξουσίας.

Ο Φουκώ αποδίδει στο υποκείμενο δύο «έννοιες»: στην πρώτη το υποκείμενο υποτάσσεται στον άλλο μέσω του ελέγχου και της εξάρτησης, στην δεύτερη

¹⁹⁹ M. Foucault «Δύο Δοκίμια για το Υποκείμενο και την Εξουσία», *Η μικροφυσική της εξουσίας*, ό.π., σ.79-80

²⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 81-82

²⁰¹ B. Smart, «M. Foucault: Υποκείμενα γνώσης, αντικείμενα εξουσίας», *Σύγχρονη Κοινωνιολογική θεωρία*, Τ. Β', ό.π., σ. 177

²⁰² B. Smart, «M. Foucault: Υποκείμενα γνώσης, αντικείμενα εξουσίας», *Σύγχρονη Κοινωνιολογική θεωρία*, Τ. Β', ό.π., σ. 178

παραμένει προσκολλημένο στην ίδια του την ταυτότητα μέσω της συνείδησης ή της αυτογνωσίας. Και στις δύο περιπτώσεις χρησιμοποιώντας τη λέξη «υποκείμενο», ο φιλόσοφος, αναφέρεται σε μια μορφή εξουσίας που «καθυποτάσσει και καθιστά κάποιον υποτελή».²⁰³ Διακρίνει τρεις τύπους αγώνων οι οποίοι έχουν ως σκοπό να επιτεθούν σε μια ιδιαίτερη τεχνική που μετασχηματίζει τα άτομα σε υποκείμενα: Ο πρώτος τύπος αγώνων είναι όσων αντιτίθενται στις μορφές κυριαρχίας (εθνικές, κοινωνικές και θρησκευτικές). Ο δεύτερος τύπος αγώνων αναφέρεται στην καταγγελία των μορφών εκμετάλλευσης οι οποίες δημιουργούν την αποξένωση της εργασίας, του χωρισμού του ατόμου από αυτό που παράγει. Τέλος, ο τρίτος τύπος αγώνων που εναντιώνονται σε οτιδήποτε δένει τον άνθρωπο με τον εαυτό του εξασφαλίζοντας την υποτέλειά του στους άλλους (αγώνες ενάντια στην υποτέλεια, ενάντια στις μορφές της υποκειμενικότητας και υποταγής).²⁰⁴ Οι τρεις παραπάνω τύποι αγώνα παράγονται είτε απομονωμένα είτε σε συνδυασμό. Ακόμα και όταν συνυπάρχουν το ίδιο χρονικό διάστημα, ένας από αυτούς κυριαρχεί.

Σήμερα, υποστηρίζει ο Φουκώ, ο τύπος αγώνα που τείνει να επικρατήσει είναι ο αγώνας ενάντια στις μορφές υποτέλειας, υποκειμενικότητας και υποταγής χωρίς όμως οι αγώνες ενάντια στην κυριαρχία και την εκμετάλλευση να έχουν εκλείψει. Ο λόγος που ο τρίτος, λοιπόν, τύπος αγώνα κυριαρχεί είναι ότι μια νέα μορφή πολιτικής εξουσίας αναπτύχθηκε από τον 16^ο αιώνα και μετά, το κράτος. Συνήθως το κράτος γινόταν αντιληπτό ως ένας τύπος πολιτικής εξουσίας, που αγνοεί το άτομο στο όνομα των συμφερόντων «μιας κοινότητας ή καλύτερα μιας τάξης ή μιας ομάδας επίλεκτων πολιτών».²⁰⁵ Οι πολιτικές δομές του χαρακτηρίζονται από έναν σύνθετο συνδυασμό τεχνικών εξατομίκευσης και ολοποιητικών μεθόδων. Αυτό οφείλεται στο ότι το νεωτερικό δυτικό κράτος ενσωματώνει μια παλιά τεχνική εξουσίας υπό μια καινούργια μορφή, την «ποιμαντική» εξουσία,²⁰⁶ όπως χαρακτηριστικά την ονομάζει ο Φουκώ, η οποία αποτελεί μια νέα συνάρθρωση μεταξύ εξουσίας και υποκειμένου.

Η ποιμαντική εξουσία είναι μια τεχνική εξουσίας που προέρχεται από τον χριστιανισμό, η οποία αποσκοπούσε στην εξασφάλιση της μεταθανάτιας σωτηρίας

²⁰³ M. Foucault, «Δύο Δοκίμια για το Υποκείμενο και την Εξουσία», *Η μικροφυσική της εξουσίας* ό.π., σ. 81

²⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 81

²⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 82

²⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 83

του ποιμνίου, δηλαδή των ατόμων. Σε αντίθεση με την Υπέρτατη εξουσία που απαιτεί από τους υπηκόους να θυσιαστούν για να σώσουν τον θρόνο, η ποιμαντική εξουσία εκτός από το να διατάζει, οφείλει να είναι έτοιμη να θυσιαστεί για τη ζωή και την «σωτηρία» του ποιμνίου.²⁰⁷ Μερικώς όχι μόνο για το σύνολο της κοινότητας, όπως έκανε το κράτος από τον 16^ο αιώνα και συνεχίζει να κάνει μέχρι σήμερα, αλλά και για κάθε άτομο χωριστά. Τέλος, είναι αδύνατον να ασκείται η ποιμαντική εξουσία χωρίς να ελέγχει τις ενδόμυχες σκέψεις των ανθρώπων και να μην επιβάλλει έναν μηχανισμό εκμαίευσής τους. Επομένως, όπως υπογραμμίζει ο Φουκώ:

*Αυτή η μορφή εξουσίας είναι προσανατολισμένη στη σωτηρία (σε αντίθεση με την πολιτική εξουσία). Προσφέρει (σε αντίθεση με την αρχή της Υπέρτατης εξουσίας) και εξατομικεύει (σε αντίθεση με τη νομική εξουσία). Είναι συνεκτατή με την ζωή και την προέκτασή της. Είναι συνδεδεμένη με την παραγωγή της αλήθειας –την αλήθεια του ίδιου του ατόμου».*²⁰⁸

Ο Φουκώ διακρίνει δύο όψεις της ποιμαντικής εξουσίας. Η πρώτη αφορά την ποιμαντική εξουσία όπως αυτή θεσμοποιήθηκε στην εκκλησία και εξαφανίστηκε ή έχασε την δυναμική της, λόγω της εκκοσμίκευσης του νεωτερικού κράτους από τον 18^ο αιώνα και μετά. Η δεύτερη αναφέρεται στη «λειτουργία της θεσμοποίησής της όπως επεκτάθηκε και αναπτύχθηκε έξω από τον εκκλησιαστικό θεσμό».²⁰⁹ Γύρω στον 18^ο αιώνα επισημαίνεται μια νέα οργάνωση τύπου εξατομίκευσης. Η ατομικότητα η οποία δημιουργείται, δεν αγνοείται από το νεωτερικό κράτος αλλά ενσωματώνεται με την προϋπόθεση ότι της «αποδίδεται μια νέα μορφή και ότι υποτάσσεται σε ένα σύνολο ειδικών μηχανισμών». Η νέα ποιμαντική εξουσία δεν αποσκοπεί πια στην μετά θάνατον, ουράνια σωτηρία, αλλά στην επίγεια μέσω εξασφάλισης υγείας, ευημερίας και ασφάλειας αντικαθιστώντας τις θρησκευτικές βλέψεις. Για παράδειγμα, η νέα αυτή ποιμαντική εξουσία ασκήθηκε από τη δημόσια αστυνομία. Ο κοινωνικός ρόλος που αποδόθηκε αρχικά στην αστυνομία δεν ήταν μόνο να τίθεται στην υπηρεσία κατασταλακτικών μηχανισμών του κράτους (διατήρηση τάξης και νόμου και εναντίον των εχθρών της κυβέρνησης), αλλά και να συμμετέχει ενεργά στην εξασφάλιση των εφοδιασμών των πόλεων και στην προστασία υγιεινής,

²⁰⁷ M. Foucault, «Δύο Δοκίμια για το Υποκείμενο και την Εξουσία», *Η μικροφυσική της εξουσίας* ό.π., σ. 83

²⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 83-84

²⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 84

έτσι ώστε να αναπτυχθεί η βιοτεχνία και το εμπόριο. Η οικογένεια, επίσης, εκπληρώνει τις ποιμαντικές λειτουργίες, και τέλος οι σύνθετες δομές όπως η ιατρική με ιδιωτικές πρωτοβουλίες και ορισμένα δημόσια ιδρύματα, όπως τα νοσοκομεία. Τέλος, οι αντικειμενικοί σκοποί της, καθώς και όσοι την ασκούν πολλαπλασιάζονται αναπτύσσοντας τη γνώση για τον άνθρωπο γύρω από δύο πόλους: τον πληθυσμό και το άτομο. Ο Φουκώ τονίζει την αναγκαιότητα απαλλαγής από το είδος του «διπλού» πολιτικού εξαναγκασμού, δηλαδή της ταυτόχρονης εξατομίκευσης και ολοποίησης των δομών της νεωτερικής εξουσίας. Προτείνει την απελευθέρωση του υποκειμένου από το κράτος και από τον τύπο εξατομίκευσης που συνδέεται με αυτόν, προωθώντας «νέες μορφές υποκειμενικότητας, απορρίπτοντας τον τύπο ατομικότητας που μας επιβλήθηκε εδώ και πολλούς αιώνες».²¹⁰

Στη συνέχεια, ο Φουκώ θέτει διαφορετικά το διπλό ερώτημα «τι είναι η εξουσία;» και «από πού έρχεται η εξουσία;», ανιχνεύοντας το «πώς» όχι με την έννοια του «πώς εκδηλώνεται;» αλλά του «πώς ασκείται;».²¹¹ Υποστηρίζει ότι δεν πρέπει να συγχέονται μεταξύ τους οι «σχέσεις εξουσίας», οι «σχέσεις επικοινωνίας» και οι «αντικειμενικές ικανότητες», τρεις τύποι σχέσεων οι οποίες αλληλεπικαλύπτονται και αλληλοστηρίζονται «χρησιμοποιώντας η μία την άλλη αμοιβαία σαν εργαλείο». Συγκεκριμένα, ο Φουκώ ισχυρίζεται πως «η ενεργοποίηση αντικειμενικών ικανοτήτων στις στοιχειωδέστερες τους μορφές συνεπάγεται σχέσεις επικοινωνίας και συνδέεται με τις σχέσεις εξουσίας που επιβλήθηκαν από μια παράδοση ή μια εκμάθηση». Επίσης, ένσκοπες δραστηριότητες εκπηγάζουν από τις σχέσεις επικοινωνίας, οι οποίες «τροποποιούν το πληροφοριακό πεδίο» του πομπού και του δέκτη και «επάγουν αποτελέσματα εξουσίας».²¹² Τέλος, οι σχέσεις εξουσίας είναι άμεσα συνυφασμένες με τις ένσκοπες δραστηριότητες οι οποίες είτε επιτρέπουν την άσκηση της εξουσίας είτε επικαλούνται τις σχέσεις εξουσίας για να αναπτυχθούν, όπως συμβαίνει με τον καταμερισμό εργασίας και την ιεράρχηση των καθηκόντων.²¹³

Ο Φουκώ συλλαμβάνει τη ανθρώπινη δραστηριότητα ως έναν πόλεμο ή ένα παιχνίδι όπου συμμετέχουν αντίπαλα δρώντα υποκείμενα σε ένα πεδίο όπου

²¹⁰ Μ. Foucault, «Δύο Δοκίμια για το Υποκείμενο και την Εξουσία», *Η μικροφυσική της εξουσίας* ό.π., σ. 86

²¹¹ Στο ίδιο, σ. 87

²¹² Στο ίδιο, σ. 88-89

²¹³ Στο ίδιο, σ. 89

υφίστανται καθορισμένες δυνατότητες δράσης. Η εξουσία, όπως το παιχνίδι και ο πόλεμος, θεωρείται «μια στρατηγική σχέση, μια σχέση αλληλοεπηρεασμού».²¹⁴ Οι παίκτες θα πρέπει να είναι ικανοί να υπολογίσουν όλες τις πιθανές δράσεις του αντιπάλου για να καταφέρουν να τον αποπροσανατολίσουν και να τον αποδυναμώσουν. Για τη συγκρότηση, την αποτελεσματική λειτουργία και τη διατήρηση ενός συστήματος εξουσίας απαιτείται μια στρατηγική. Η στρατηγική ως ένα σύνολο πρότυπων μεθόδων και μέσων συμβάλλει στην αποκρυπτογράφηση και ανάλυση των μηχανισμών, οι οποίοι ενεργοποιούνται στις σχέσεις εξουσίας για την επίτευξη ενός αντικειμενικού σκοπού. Στο πλαίσιο αυτό, προϋποτίθενται η δράση των άλλων και η άσκηση επιρροής του ενός στον άλλον. Η εξουσία ασκείται από κάποιους σε άλλους χωρίς όμως τα δρώντα υποκείμενα να αποποιούνται την ελευθερία ή να μεταβιβάζουν δικαίωμά τους ή να εκχωρούν τη εξουσία όλων και του καθενός σε μερικούς. Η συγκατάθεση αποτελεί αναγκαίο όρο για την ύπαρξη και τη διατήρηση σχέσεων εξουσίας, διότι η εξουσία ασκείται σε ελεύθερα υποκείμενα, ατομικά και συλλογικά, με ένα πεδίο δυνατότητας εκδήλωσης συμπεριφοράς και διαγωγής.

2.3 Πειθαρχία και υποκειμενοποίηση

Στο έργο του *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, έργο με ευρύτερη εστίαση και σημασία από ότι δείχνει ο τίτλος του, ο Φουκώ κάνει την σημαντική διαπίστωση ότι οι πειθαρχικές τεχνικές που «εισήχθησαν για εγκληματικές φύσεις καθίστανται το πρότυπο για άλλους τόπους ελέγχου».²¹⁵ Αντλώντας παραδείγματα από μοναστήρια, στρατιωτικά, ιατρικά, σχολικά και βιομηχανικά ιδρύματα,²¹⁶ υποστηρίζει ότι η πειθαρχική τεχνολογία της εξουσίας, ούτε προήλθε μόνο από την φυλακή ούτε και εφαρμόζεται μόνο στη φυλακή, αλλά ότι αυτή «η πειθαρχία του εγκλεισμού διαποτίζει ολόκληρη τη σύγχρονη κοινωνία».²¹⁷ Η πειθαρχική εξουσία αντί να «απομυζά» και να «χαρατσώνει», λειτουργεί στην κατεύθυνση της «ορθής

²¹⁴ Λ. Τρουλινού, «Εξουσία και δίκαιο στον Φουκώ», *Η μικροφυσική της εξουσίας*, ό.π., σ.171-172

²¹⁵ G. Gutting, *Φουκώ. Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, ό.π., σ. 100

²¹⁶ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γένεση της φυλακής*, Αθήνα, Ράππα, 2004, σ. 222

υποσημείωση 8

²¹⁷ G. Gutting, *Φουκώ. Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, ό.π., σ. 100

εκγύμνασης». Οι πειθαρχικές μέθοδοι γίνονται τύποι κυριαρχίας πάνω σε ατομικά και συλλογικά σώματα. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Φουκώ:

Η πειθαρχία «κατασκευάζει» άτομα· είναι ή ειδική τεχνική μιας εξουσίας που πορίζεται τα άτομα και ως αντικείμενα και ως όργανα για την άσκηση της.²¹⁸ Η επιτυχία της πειθαρχικής εξουσίας οφείλεται, δίχως άλλο, στη χρήση απλών οργάνων: το ιεραρχικό βλέμμα-επιτήρηση, την κανονιστική κύρωση και τον ιδιάζοντα για αυτήν συνδυασμό τους - την εξέταση.²¹⁹

Τα εργαλεία πειθαρχικής εξουσίας, όπως το επιτηρητικό βλέμμα ή μια ενδεχόμενη ποινή, μια «υπο-ποινή», ασκούνται για τον έλεγχο της διαγωγής. Η χωροταξική διάρθρωση των ιεραρχημένων επιτηρήσεων διαδραματίζει ζωτικό ρόλο για την επιτυχή εφαρμογή πειθαρχικών τεχνολογιών και τεχνικών και την ανάπτυξη σχέσεων εξουσίας σε ποικίλα πεδία δράσης, όπως στην πολεοδομία, στους εργατικούς οικισμούς, στα παιδαγωγικά ιδρύματα κλπ. Για παράδειγμα, στο στρατόπεδο η εξουσία ασκείται μέσω της επιτήρησης, η οποία πραγματοποιείται είτε από τα παρατηρητήρια είτε με πειθαρχικά βλέμματα. Η προβληματική της αρχιτεκτονικής αναπτύσσεται με την επίδειξη, την επιτήρηση εξωτερικού χώρου και διευκολύνει τον εσωτερικό και ενδελεχή έλεγχο αποσκοπώντας στην συνεχή ορατότητα και τη μεταστροφή της διαγωγής των ατόμων.

Το «Πανοπτικόν» του Μπένθαμ είναι ένα πρότυπο αρχιτεκτονικό συγκρότημα φυλακών το οποίο εξυπηρετεί την επιτήρηση. Πρόκειται για ένα κτίσμα τοποθετημένο στο κέντρο, όπως ένας πύργος, με μεγάλα παράθυρα για να επιτρέπεται η ευκολότερη παρακολούθηση και επίβλεψη των κελιών που πλαισιώνουν τον πύργο. Με αυτόν τον τρόπο, ο κρατούμενος, και όχι μόνο, αισθάνεται συνεχώς ορατός και η εξουσία ασκείται πάνω του αυτόματα. Το «Πανοπτικόν», λοιπόν, αποτελεί ένα σύστημα ελέγχου και μια μηχανή με την οποία επιβάλλεται η εξουσία ανεξάρτητα με από εκείνον που τον ασκεί και έτσι περιγράφει «το τέλειο πειθαρχικό σύστημα θα επέτρεπε, με μια και μόνη ματιά, τη διαρκή παρακολούθηση των πάντων».²²⁰ Σε αυτό το κλειστό σύστημα, είναι εύκολο να πραγματοποιηθούν πειράματα πάνω στους

²¹⁸ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γένεση της φυλακής*, ό.π. σ. 227

²¹⁹ Στο ίδιο, σ. 228

²²⁰ Στο ίδιο, σ. 231

ανθρώπους για να ερευνηθούν οι μεταβολές που επιφέρει στην ανθρώπινη συμπεριφορά η εν γνώσει εποπτεία.

Τα πειθαρχικά συστήματα, εφαρμόζουν τεχνικές για να εξασφαλίζουν τη βέλτιστη απόδοση των δρώντων υποκειμένων και τη ρύθμιση της ορθής διαγωγής. Για να αναπτυχθούν τα συστήματα αυτά απαιτείται πρώτον η ελάχιστη δαπανηρή άσκηση εξουσίας. Δεύτερον, θα πρέπει τα αποτελέσματα της άσκησης εξουσίας να είναι ορατά. Τέλος, είναι απαραίτητο να επιβάλλεται ή και να επιλέγεται η υπακοή ενόψει κάποιων ποινών συμβάλλοντας στην καλύτερη δυνατή απόδοση των μηχανισμών που χρησιμοποιούνται για την επιβολή της εξουσίας. Συμπερασματικά, η πειθαρχία συνιστά μια «ενωτική τεχνική μέθοδο»²²¹ η οποία χωρίς να είναι πολυέξοδη μετατρέπει τη δύναμη των ατόμων σε πολιτική δύναμη αυξάνοντας την ωφέλιμη δύναμή της με αποτέλεσμα τη «βελτιστοποίηση και υλοποίηση των σωματικών δυνάμεων και ικανοτήτων».²²²

Στην ιεραρχημένη πειθαρχική επιτήρηση, η εξουσία δεν ιδιοποιείται και δεν μεταβιβάζεται σαν ιδιοκτησία, αλλά λειτουργεί σαν μια μηχανοδομή με πυραμιδική οργάνωση. Η εξουσία, όμως, δεν πηγάζει από τον «αρχηγό», αλλά από το πλέγμα των σχέσεων εξουσίας και το καθορισμένο και ένσκόπα διευθετημένο περιβάλλον. Το σύστημα αυτό «παράγει την εξουσία και κατανέμει τα άτομα σε μόνιμο και συνεχές πεδίο»²²³ δράσης. Για να είναι αποτελεσματική η πειθαρχική εξουσία σε δημόσιους χώρους, όπως στο εργαστήριο, στο σχολείο και στον στρατό, εφαρμόζεται ένα «μικροσύστημα ποινών», δηλαδή τιμωρίες διαβαθμισμένες ανάλογα με τη σπουδαιότητα της παράβασης του εκάστοτε κανόνα για τον χρόνο, τη δραστηριότητα, τη συμπεριφορά, τον λόγο, το σώμα, τη σεξουαλικότητα.

Η πειθαρχική τιμωρία πρέπει να είναι επανορθωτική. Τα πειθαρχικά συστήματα δανείζονται μεν τιμωρίες (πρόστιμο, ματίγωση, απομόνωση) από το δικαστικό πρότυπο, δίνουν όμως προτεραιότητα σε τιμωρίες με ασκησιακό χαρακτήρα, όπως την εντατική και επαναλαμβανόμενη μαθητεία. Η πειθαρχική τιμωρία δεν

²²¹ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γένεση της φυλακής*, ό.π., σ. 291

²²² B. Smart, «M. Foucault: Υποκείμενα γνώσης, αντικείμενα εξουσίας», *Σύγχρονη Κοινωνιολογική θεωρία*, Τ. Β', ό.π., σ. 205

²²³ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γένεση της φυλακής*, ό.π., σ. 235

διαφοροποιείται ως προς την ίδια υποχρέωση. Εφαρμόζεται απαράλλακτη σε κάθε δρων υποκείμενο ανεξαρτήτως των φυσικών χαρακτηριστικών και του βαθμού ανάπτυξης των επίκτητων χαρακτηριστικών του. Στην πειθαρχία, η τιμωρία αποτελεί στοιχείο του διττού συστήματος ανταμοιβή-κύρωση.²²⁴ Οι πειθαρχικοί θεσμοί διέπονται από την απειλή της τιμωρίας η οποία διευκολύνει τη σύγκριση, τη διαφοροποίηση, την ιεράρχηση και την εξομοίωση των ατόμων αποσκοπώντας στην κανονικοποίησή τους. Η επιτήρηση και η κανονικοποίηση αποτελούν όργανα της εξουσίας επιτυγχάνοντας η δεύτερη την ομογένεια σε ένα κοινωνικό σώμα. Συγχρόνως, επιδιώκεται η εξατομίκευση για να αξιολογηθούν οι επιδόσεις και η φύση του κάθε ατόμου που συμμετέχει σε μια κοινωνική ομάδα και να αποφεύγονται ατοπήματα.

Η επιτήρηση και η κανονικοποίηση συναρμολόγονται στην εξέταση. Η ιεραρχική επιτήρηση και η κανονιστική κύρωση θωρακίζουν τις πειθαρχικές λειτουργίες της κατανομής και της ταξινόμησης μέσω της διενέργειας εξέτασης. Στα πειθαρχικά συστήματα, η εξέταση είναι κατά κύριο λόγο τυποποιημένη, διότι πρέπει να «εμφυτεύει στα άτομα μιαν ορατότητα που επιτρέπει τον διαφορισμό τους και την τιμωρία τους».²²⁵ Η εξέταση εξυπηρετεί την άσκηση της εξουσίας και τη διερεύνηση της αλήθειας. Αποτελεί έναν μηχανισμό που συμβάλλει στην άσκηση της εξουσίας και σε έναν τύπο διαμόρφωσης γνώσεων. Οι σχέσεις εξουσίας και γνώσης είναι εγγεγραμμένες στην εξέταση, η οποία «αναστρέφει την οικονομία της ορατότητας στην άσκηση της εξουσίας».²²⁶ Η εξέταση, τοποθετώντας τα άτομα σε ένα πεδίο επιτήρησης, δημιουργεί ένα αρχείο φακέλων και εγγράφων. Οι διαδικασίες εξέτασης συνοδεύονται από ένα σύστημα καταγραφής και συσσώρευσης ντοκουμέντων δημιουργώντας μια «εξουσία εγγράφων».²²⁷ Τρίτον, η εξέταση μετατρέπει κάθε άτομο σε περίπτωση μελέτης, αντικείμενο γνώσης και αφορμή για άσκηση εξουσίας.

Σύμφωνα με τον Φουκώ, το άτομο συγκροτείται ως αποτέλεσμα και αντικείμενο εξουσίας και ως αποτέλεσμα και αντικείμενο γνώσης μέσω της διαδικασίας της εξέτασης.²²⁸ Το άτομο είναι μια «πλασματική στοιχειώδης μονάδα μιας ιδεολογικής

²²⁴ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γένεση της φυλακής*, ό.π., σ.239

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 244

²²⁶ Στο ίδιο, σ. 247

²²⁷ Στο ίδιο, σ. 250

²²⁸ Στο ίδιο, σ. 254

παράστασης της κοινωνίας»,²²⁹ καθώς επίσης και μια «πραγματικότητα κατασκευασμένη από την ειδική τεχνολογία της εξουσίας που λέγεται πειθαρχία». Η εξουσία δεν παράγει μόνο αρνητικά αποτελέσματα, όπως την καταστολή, τον αποκλεισμό, τη λογοκρισία, αλλά και θετικά, όπως την παραγωγή αντικειμένων και την αλήθεια. Τα άτομα κατατάσσονται σε κατηγορίες, αποκτούν ταυτότητα στην καθημερινή ζωή κατά την άσκηση της εξουσίας, η οποία τους «επιβάλλει έναν νόμο αλήθειας τον οποίο πρέπει να τους τον αναγνωρίζει και τον οποίο οι άλλοι οφείλουν να αναγνωρίζουν στα άτομα αυτά».²³⁰

Ο Σμαρτ παρατηρεί ότι, σύμφωνα με την φουκωική ανάλυση οι άνθρωποι μετασχηματίζονται σε υποκείμενα μέσω τριών τρόπων αντικειμενοποίησης.²³¹ Συγκεκριμένα, η αντικειμενοποίηση του «ομιλούντος», του «παραγωγικού» και του «ζώντος» υποκειμένου η οποία απαντάται αντίστοιχα σε επιστήμες, όπως είναι η φιλολογία και η γλωσσολογία, η οικονομία, η φυσική ιστορία ή η βιολογία. Στις επιστήμες αυτές, τις «ανθρωπιστικές», ο άνθρωπος αναδεικνύεται ως υποκείμενο δράσης και συγχρόνως αντικείμενο γνώσης. Επίσης, το υποκείμενο αντικειμενοποιείται με την ανάδυση των «διαχωριστικών πρακτικών» μέσα από τις οποίες ορίζεται ως αντικείμενο της έρευνας και των τεχνικών εξουσίας. Τέλος, ο τρίτος τρόπος αντικειμενοποίησης περιγράφει «τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι επιτυγχάνουν μια αίσθηση του εαυτού τους ως υποκειμένου, ιδιαίτερα ως υποκειμένου σεξουαλικότητας».

Η υποκειμενοποίηση πραγματοποιείται είτε μέσω της αναπόφευκτης εμπλοκής του ατόμου σε σχέσεις εξουσίας είτε μέσω της σεξουαλικότητας. Σύμφωνα με τον Φουκώ, ο εαυτός σε σχέση με την αλήθεια μετουσιώνεται σε υποκείμενο της γνώσης, σε σχέση με ένα πεδίο δράσης, συγκροτείται ως δρών υποκείμενο και τέλος σε σχέση με την ηθική μετατρέπεται σε ηθικό δρώντα.²³² Εξετάζοντας ο Φουκώ την ιστορία της σεξουαλικότητας, «μια ιστορία ηθικής»,²³³ διατείνεται πως το άτομο αναγνωρίζει

²²⁹ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γένεση της φυλακής*, ό.π., σ. 256

²³⁰ Μ. Foucault «Δύο Δοκίμια για το Υποκείμενο και την Εξουσία», *Η μικροφυσική της εξουσίας*, ό.π., σ.81

²³¹ B. Smart, «M. Foucault: Υποκείμενα γνώσης, αντικείμενα εξουσίας», *Σύγχρονη Κοινωνιολογική θεωρία*, Τ. Β', ό.π., σ. 210

²³² Μ. Φουκώ, «Αλήθεια και εξουσία», *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφ. Ζ. Σαδικάς, Ύψιλον, Αθήνα 1987, σ. 99

²³³ Στο ίδιο, σ. 99

τον εαυτό του ως υποκείμενο ηθικής διαγωγής, αφού κάθε πράξη ως πραγματική συμπεριφορά των ανθρώπων υπάγεται σε κοινωνικούς κανόνες και κώδικες οι οποίοι περιγράφουν μια επιτρεπτή ή μεμπτή συμπεριφορά και αποδίδουν θετική ή και αρνητική αξία σε πιθανές συμπεριφορές.²³⁴ Εντοπίζει τις απαρχές αυτής της υποκειμενοποίησης του ανθρώπου στην κλασική ελληνική σκέψη, και στη συνέχεια στη δημιουργία του χριστιανικού δόγματος και της χριστιανικής ποιμαντορίας της σάρκας.²³⁵

Ο Φουκώ διακρίνει τρεις μεγάλες «τεχνικές της ζωής»,²³⁶ τη Διαιτητική, την Οικονομική και την Ερωτική, οι οποίες συνδέονται άρρηκτα με τις ηθικές απαγορεύσεις στο σεξ. Η πρώτη τεχνική περιγράφει τη σχέση του ατόμου με το σώμα του. Θα πρέπει το δρών υποκείμενο να μην «σπαταλάει» ενέργεια και να κάνει σεξ όσον το δυνατόν σπανιότερα, διότι η σεξουαλική συμπεριφορά είναι ιδιαίτερα δαπανηρή. Η δεύτερη αναφέρεται στη συμπεριφορά του αρχηγού της οικογένειας ή του νοικοκυριού. Για παράδειγμα, ο παντρεμένος άντρας πρέπει να κάνει έρωτα μόνο με τη σύζυγό του και οφείλει να αποκτά απογόνους από τη νόμιμη σύζυγο.²³⁷ Η σεξουαλική πράξη εκλαμβάνεται ως κάτι βλαβερό και δαιμονικό, και νομιμοποιείται μόνο μέσω της τεκνοποίησης.²³⁸ Η τελευταία, η Ερωτική, αφορά τον σεβασμό προς την ανδροπρέπεια του εφήβου και προς το τη μελλοντική κατάσταση του ελεύθερου ανθρώπου.²³⁹ Επιπρόσθετα σε αυτό, η πλατωνική Ερωτική σκιαγραφεί την απαγορευμένη σχέση ανάμεσα σε άντρες και αγόρια. Οι τρεις αυτές τεχνικές, ακόμα κι αν δεν προτείνουν μια σεξουαλική ηθική, προάγουν μια ιδιαίτερη διαμόρφωση της σεξουαλικής αγωγής.²⁴⁰

Οι κοινωνικές πρακτικές, δηλαδή η τέχνη του βίου, καθορίζουν τους κανόνες διαγωγής του ανθρώπου, ο οποίος οδηγείται στην αναγκαία μεταστροφή του όντας φορέας συγκεκριμένων αισθητικών αξιών και ανταποκρινόμενος στα ηθικά κριτήρια

²³⁴ M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η χρήση των απολαύσεων*, Τ. 2, μτφ. Γ. Κωνσταντινίδης, Ράππα, Αθήνα 1989, σ. 41 και Μ. Φουκώ, «Για τη γενεαλογία της ηθικής», *Εξουσία, γνώση και ηθική*, ό.π., σ. 100

²³⁵ M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η χρήση των απολαύσεων*, Τ. 2, ό.π., σ. 41-42

²³⁶ M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η χρήση των απολαύσεων*, Τ. 2, ό.π., σ. 289 και Μ. Φουκώ, «Για τη γενεαλογία της ηθικής», *Εξουσία, γνώση και ηθική*, ό.π., σ. 103

²³⁷ M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η χρήση των απολαύσεων*, Τ. 2, ό.π., σ. 290 και Φ. Γκρο, *Μισέλ Φουκώ*, Μτφ. Α. Κλαμπατσέα, Νήσος, Αθήνα 2007, σ. 129, 134

²³⁸ Φ. Γκρο, *Μισέλ Φουκώ*, σ. 136

²³⁹ M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η χρήση των απολαύσεων*, Τ. 2, ό.π., σ. 290

²⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 289

που ο ίδιος θέτει. Αυτή η «τέχνη του ζην», η «τεχνική του εαυτού μας» όπως την αποκαλεί ο Φουκώ, απώλεσε την αυτονομία της στα χριστιανικά χρόνια όταν ενσωματώθηκε στην άσκηση της ποιμαντορικής εξουσίας, και όταν επίσης αργότερα εντάχθηκε σε παιδαγωγικού, ψυχολογικού και ιατρικού τύπου πρακτικές.²⁴¹

Ο Φουκώ εξετάζει τις τεχνικές του εαυτού οι οποίες συντελούν καθοριστικά στην ηθική συγκρότηση και στον μετασχηματισμό του εαυτού, καθώς επενεργούν στο σώμα, την ψυχή, τις σκέψεις και τη συμπεριφορά.²⁴² Η διάπλαση του εαυτού διενεργείται μέσω της ενστέρνισης και της ενσωμάτωσης του κηρύγματος της απόλυτης αλήθειας του κυρίαρχου δόγματος ιστορικά διαφοροποιημένου όπως αυτό αναπτύσσεται σε ιερά κείμενα, τα οποία υπαγορεύουν τα δέοντα και τις απαγορεύσεις οδηγώντας το υποκείμενο στην αυτοαποκήρυξή του.²⁴³

Το άτομο συγκροτείται ως ηθικό υποκείμενο μέσω της σεξουαλικής δραστηριότητάς του. Η τέχνη του βίου προάγει την «επιμέλεια του εαυτού», η οποία είναι επιλογή του ατόμου,²⁴⁴ περιγράφει την σχέση του με τον εαυτό του και μέσω αυτής της διαδικασίας συγκροτείται το άτομο ως υποκείμενο των πράξεων του. Η τέχνη του βίου, δηλαδή η εκγύμναση του εαυτού για τον εαυτό, περιλαμβάνει υπομνήματα, αποχές, εξετάσεις συνείδησης, σιωπή και ακρόαση άλλων, απομνημονεύσεις.²⁴⁵ Η επιμέλεια του εαυτού προωθεί, εκτός από τη συνιστώμενη σεξουαλική αυτοπειθαρχία λόγω της «επικίνδυνης, δυσκολοσυγκράτητης και δαπανηρής»²⁴⁶ σεξουαλικής πράξης, επίσης το σωκρατικό «γνώθι σαυτόν»,²⁴⁷ δηλαδή «το καθήκον της αυτοδοκιμασίας, της αυτοεξέτασης, του αυτοελέγχου με μία σειρά καθορισμένων ασκήσεων» συνδέοντας την με αυτόν τον τρόπο με το ζήτημα της αλήθειας της ταυτότητάς μας και των πράξεων μας.²⁴⁸ Η εγκράτεια, δηλαδή η κυριαρχία του εαυτού στον εαυτό θεωρείται αρετή, διότι μόνο τότε το υποκείμενο

²⁴¹ M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η χρήση των απολαύσεων*, Τ. 2, ό.π., σ. 19

²⁴² B. Smart, «M. Foucault: Υποκείμενα γνώσης, αντικείμενα εξουσίας», *Σύγχρονη Κοινωνιολογική θεωρία*, Τ. Β', ό.π., σ. 211

²⁴³ Στο ίδιο, σ. 211

²⁴⁴ M. Φουκώ, «Για τη γενεαλογία της ηθικής», *Εξουσία, γνώση και ηθική*, ό.π., σ. 110

²⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 113

²⁴⁶ M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η χρήση των απολαύσεων*, Τ. 2, ό.π., σ. 265

²⁴⁷ M. Foucault, *The Hermeneutics of the Subject. Lectures at the College de France 1981-1982*, μτφ. G. Burchell, επιμ. F. Gros, A. Davidson, Palgrave Macmillan 2005, σ. 4-7

²⁴⁸ M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η χρήση των απολαύσεων*, Τ. 2, ό.π., σ. 79

καθίσταται ικανό να προβεί σε καλή και μετριοπαθή χρήση των απολαύσεων.²⁴⁹ Για παράδειγμα, ο σύζυγος που επιδεικνύει εγκράτεια στη σεξουαλική ζωή του, εννοείται πως θα επιδείξει εγκράτεια στην διαχείριση της περιουσίας του και στον πολιτικό βίο.²⁵⁰ Συντελεί, λοιπόν, καθοριστικά στη διάπλαση του ηθικού υποκειμένου.

Ο Φουκώ επιχειρεί συγκρίνοντας το υποκείμενο της κλασικής Ελλάδας με το μοντέρνο υποκείμενο μέσα από την ιστορική έρευνά του για τη σεξουαλικότητα την επανεγγραφή των απολαύσεων σε μια ηθική της επιμέλειας του εαυτού της του ελληνιστικού υποκειμένου και τη μετατόπιση των σαρκικών ορμών του χριστιανικού υποκειμένου στον λόγο.²⁵¹ Σύμφωνα με τον μελετητή του Φουκώ, τον Γκρο, η επιμέλεια του εαυτού, πέρα από έναν τρόπο φιλοσοφικού σκέπτεσθαι και ζην, αποτελεί μια κοινωνική πρακτική.²⁵² Η επιμέλεια του εαυτού πραγματοποιείται στη μεταβατική περίοδο της ενηλικίωσης και υποκαθιστά το έλλειμμα παιδείας. Επιπλέον, όποιος διεκδικεί πολιτικά αξιώματα, θα πρέπει να κυβερνά τον εαυτό του.²⁵³ Η επιμέλεια συντελεί στην τελειοποίηση του εαυτού και στην συνεχή αναμόρφωση της ύπαρξης του ατόμου.²⁵⁴ Αν και στα κλασικά χρόνια, η επιμέλεια του εαυτού ως αυτοσκοπού και επιστροφής στον εαυτό αφορούσε μια ελίτ, στα χριστιανικά χρόνια η επιμέλεια απευθύνεται σε όλους περιγράφοντας μια απάρνηση του εαυτού, η οποία θα μετασχηματιστεί αργότερα στην «κλασική καταγγελία της φιλαυτίας και στην καντιανή καταδίκη του εγωισμού»,²⁵⁵ ασύμβατες ηθικές αρχές με την επιμέλεια του εαυτού και την επιστροφή στον εαυτό.

Συνοψίζοντας, η επιμέλεια του εαυτού αποτελεί «πάγια απαίτηση ανεξάρτητη από συνθήκες»²⁵⁶ και «καθορίζει έναν τρόπο ύπαρξης στην ιστορία των πρακτικών της υποκειμενικότητας».²⁵⁷ Ο Φουκώ επισημαίνει την ανάγκη επιμέλειας εαυτού, όχι ως μια «άσκηση μοναξιάς, αλλά (ως) μια γνήσια κοινωνική πρακτική»²⁵⁸ που καλλιεργεί

²⁴⁹ Φ. Γκρο, *Μισέλ Φουκώ*, ό.π., σ.128

²⁵⁰ Φ. Γκρο, *Μισέλ Φουκώ*, ό.π., σ. 129 και M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η χρήση των απολαύσεων*, Τ. 2, ό.π., σ. 76-77

²⁵¹ Φ. Γκρο, *Μισέλ Φουκώ*, ό.π., σ. 120

²⁵² Στο ίδιο, σ. 136

²⁵³ Στο ίδιο, σ. 138

²⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 139

²⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 137

²⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 138

²⁵⁷ M. Foucault, *The Hermeneutics of the Subject*, ό.π., σ. 11.

²⁵⁸ M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η μέριμνα για τον εαυτό*, Τ. 3, μτφ. Γ. Κρητικός, Ράππα, Αθήνα 1993, σ. 62

την επικοινωνία του ατόμου με τον εαυτό του και με τον άλλον και για αυτόν τον λόγο αναπτύσσεται «γύρω από την επιμέλεια του εαυτού [...] μια ολόκληρη δραστηριότητα λόγου και γραφής».²⁵⁹ Ο Φουκώ συνδέει τη γνώση του εαυτού, το «γνώθι σαυτόν» με την επιμέλεια για τον εαυτό:

*Πρέπει να προσέχεις τον εαυτό σου, δεν πρέπει να ξεχνάς τον εαυτό σου, πρέπει να τον φροντίζεις.*²⁶⁰

Τέλος, η επιμέλεια εαυτού ως το «γνώθι σαυτόν» αποτελεί μια πρακτική του εαυτού που συνδέει μια ορθολογική συμπεριφορά μέσα σε μια ενεργό ζωή στηριγμένη σε κανόνες και τρόπους που θα συντελούν στην συγκρότηση ενός εαυτού.²⁶¹

2.4 Βιοπολιτική, βιοεξουσία και διακυβερνησιμότητα

Η βιοπολιτική είναι «μια συναρμολόγηση πρακτικών λόγου, θεσμικών συμβάσεων και φαντασιακών επενδύσεων»²⁶² και συντελεί καθοριστικά στην αποτελεσματική διαχείριση του βίου, ο οποίος υπόκειται σε συστηματικό πολιτικό έλεγχο. Ως βιοεξουσία και βιοπολιτική ορίζεται η κατεύθυνση της εξουσίας και διαφόρων μηχανισμών της στον έλεγχο και στη μέριμνα του πληθυσμού. Μια βασική επιδίωξη της βιοεξουσίας δεν είναι άλλη από την παραγωγή ενός πειθήνιου πληθυσμού με τελειοποιημένες δυνάμεις, με απόδοση στο βέλτιστο των ικανοτήτων του και με εξειδικευμένες δεξιότητες για να υπακούει σε επιταγές και να συμμετέχει ενεργά και αποτελεσματικά στην παραγωγική διαδικασία.

Η «βιοπολιτική»²⁶³ σηματοδοτεί την ασυνέχεια στην πολιτική πρακτική, δηλαδή τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, όπου ο βίος τοποθετείται στο κέντρο της πολιτικής τάξης πραγμάτων. Μέχρι τότε, η εξουσία εμφανίζεται να ασκείται με δύο τρόπους ως απαγόρευση και ως καταστολή στο πλαίσιο του νόμου και της νομιμότητας. Η κυριαρχία (sovereignty) κατισχύει στη ζωή για να την καθυποτάξει σε αντίθεση με τη αναδυόμενη εξουσία, τη βιοπολιτική, η οποία

²⁵⁹ M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η μέριμνα για τον εαυτό*, Τ 3, ό.π., σ. 62

²⁶⁰ M. Foucault, *The Hermeneutics of the Subject*, ό.π., σ. 5.

²⁶¹ Στο ίδιο, σ. 19

²⁶² Α. Αθανασίου «Η πειθαρχία της συνέχειας: Χρόνος, σώμα και βιοπολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 82, Ιούνιος, 2003, σ. 45

²⁶³ T. Lemke, «Biopolitics. Historical and relational Concepts of Biopolitics», *Encyclopedia of Political Theory*, Επιμ. M. Bevir, Sage, California 2010, σ. 125

ασκείται ως διοίκηση της ζωής, και υπό τον έλεγχο της κάθε δύναμη επιτηρείται, ενισχύεται και τελειοποιείται. Η βιοπολιτική δεν αφανίζει την κυριαρχία, καθώς οι δυο τεχνολογίες εξουσίας δεν αποκλείεται να συνυπάρχουν. Εξάλλου, η βιοπολιτική εκφράζει μια στρατηγική σχέση η οποία συντονίζει τις σχέσεις εξουσίας.²⁶⁴

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, η βιολογική ζωή ανάγεται σε αντικείμενο πολιτικής εξουσίας. Οι κυβερνητικές τεχνολογίες της εξουσίας μετασχηματίζουν την πολιτική εξουσία σε εξουσία παραγωγής. Η εξουσία δεν ασκείται μέσω της κυρίαρχης βίας επιβαλλόμενη στα υποκείμενα, αλλά μέσω της κανονικοποίησης του βίου. Η διαχείριση και η επίταση πλούτου και ευημερίας του κοινωνικού σώματος δεν αποτελούν τον κύριο σκοπό της κρατικής εξουσίας, αλλά η διαχείριση και η ενδυνάμωση του βίου του πληθυσμού της χώρας.

Ο Φουκώ εντοπίζει δύο κεντρικούς άξονες της «βιοεξουσίας»²⁶⁵: ο πρώτος αναφέρεται στην ανατομικό-πολιτική του ανθρώπινου σώματος, το συσχετίζει με το κοινωνικό σώμα στο οποίο υπάγεται. Εκδηλώνεται με πειθαρχίες και τεχνικές με απώτερο σκοπό τη «βελτιστοποίηση και υλοποίηση των σωματικών δυνάμεων και ικανοτήτων»²⁶⁶. Ο δεύτερος άξονας αφορά τη βιοπολιτική του πληθυσμού, μια αντίστροφη μετάβαση από τον πληθυσμό στο ατομικό σώμα.²⁶⁷ Συνεπώς, το πολιτικό ενδιαφέρον μετατοπίζεται σε βιολογικού τύπου ζητήματα, όπως είναι η αναπαραγωγή, η θνησιμότητα, το προσδόκιμο ζωής και η μακροζωία, η υγεία των πληθυσμών.

Το νεωτερικό καθεστώς της βιοεξουσίας συνδέεται άμεσα με την κυριαρχία του καπιταλισμού ως οικονομικού συστήματος. Η βιοεξουσία ως πολιτική εξουσία εφαρμόζεται, επιδρά σε κάθε πτυχή του ανθρώπινου βίου και τον ρυθμίζει.²⁶⁸ Χωρίς

²⁶⁴ Α. Αθανασίου, «Εισαγωγή: Η πολιτική της ζωής και το οριακό συμβάν της ετερότητας», *Ζωή στο όριο*, Εκκρεμές, Αθήνα 2007, σ. 22-23

²⁶⁵ C. Mills, «Foucault and the Concept of Biopower», *Encyclopedia of Political Theory*, Επιμ. Μ. Bevir, Sage, California 2010, σ. 824-825

²⁶⁶ M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η δίψα της γνώσης*, Τ. 1, ό.π., σ. 172 και B. Smart, «M. Foucault: Υποκείμενα γνώσης, αντικείμενα εξουσίας», *Σύγχρονη Κοινωνιολογική θεωρία*, Τ. Β', ό.π., σ. 205

²⁶⁷ M. Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μτφ. Τ. Δημητρούλια, Αθήνα, Ψυχογίος, 2002, σ. 298 και M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η δίψα της γνώσης*, Τ. 1, ό.π., σ. 170-171

²⁶⁸ M. Foucault, *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977-1978*, μτφ. G. Burchell, Εισαγωγ. A. Davidson, Palgrave Macmillan, New York 2009, σ.1

τη βιοεξουσία, ο καπιταλισμός δεν θα ήταν δυνατόν να εντάξει με ελεγχόμενο τρόπο τα σώματα σε έναν μηχανισμό παραγωγής και να προσαρμόσει τα πληθυσμιακά φαινόμενα στην οικονομική διαδικασία. Επιπλέον, ο καπιταλισμός επινοεί μεθόδους εξουσίας ικανές να βελτιστοποιούν δυνάμεις, ικανότητες, δεξιότητες και εν γένει τη ζωή του πληθυσμού της χώρας χωρίς συγχρόνως να εμποδίζεται να κυβερνήσει.²⁶⁹ Συνεπώς, ο πληθυσμός αντιμετωπίζεται ως πρόβλημα πολιτικό, αφού η βιοεξουσία εμπλέκει τη ζωή στη σφαίρα του πολιτικού.

Ο Φουκώ διατείνεται πως «ένα από τα σημαντικότερα φαινόμενα υπήρξε η αναδοχή της ζωής από την εξουσία, [. . .] η απόκτηση εξουσίας επί του ανθρώπου ως έμβιου όντος, [. . .], μία κρατικοποίηση τρόπων τινά της βιολογικής κατάστασης, ή τουλάχιστον μια τάση που οδηγεί στην κρατικοποίηση της βιολογικής κατάστασης, [. . .]».²⁷⁰ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η διακυβερνησιμότητα²⁷¹ (κυβερνησιμότητα, διακυβερνο-λογική²⁷² ή κυβερνοοτροπία, «τέχνη του κυβερνάν»²⁷³) ως σύνολο νέων εξουσιαστικών μηχανισμών επικεντρώνεται όχι μόνο στη διαχείριση και στον έλεγχο του σώματος των ατόμων, αλλά και εκείνου του πληθυσμού αποσκοπώντας στη συσσώρευση κέρδους μέσω της εργασίας τους.

Το 1978 ο Φουκώ εισάγει την έννοια της «διακυβερνησιμότητας». Με αυτήν, η εξουσία υποκαθίσταται από την διακυβέρνηση. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, η γενεαλογία φανέρωνε ότι οι σχέσεις εξουσίας κατασκεύαζαν μορφές γνώσης και μορφές υποκειμενικότητας.²⁷⁴ Η διακυβερνησιμότητα ερείδεται επί των υποκειμένων με τη αρωγή της γνώσης. Ο Φουκώ μελετά δυο μορφές διακυβερνησιμότητας: πρώτον, το ορθολογικό κράτος (μερκαντιλισμό) και δεύτερον, τον φιλελευθερισμό.²⁷⁵ Το ορθολογικό κράτος επιτυγχάνει την επιβολή του μέσω των πολιτικών πρακτικών. Συγκεκριμένα, εφοδιάζεται με δυο κεντρικούς μηχανισμούς, τον διπλωματικό-

²⁶⁹ M. Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η δίψα της γνώσης*, Τ. 1, ό.π., σ. 172-173

²⁷⁰ M. Foucault, *Για την Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, ό.π., σ. 294

²⁷¹ Στα γαλλικά «governmentalité». Στα αγγλικά αποδίδεται ως «governmentality».

²⁷² Σύμφωνα με την Αθανασίου, «ο όρος «κυβερνο-λογική» υπαινίσσεται αφενός την ιδιαίτερη σημασία της διακυβέρνησης αντί της κυριαρχίας και αφετέρου τον κρίσιμο ρόλο που διαδραματίζει η λογική (ως λόγος [discourse]) στις διαδικασίες της διακυβέρνησης, σύμφωνα με τη συνάρθρωση εξουσίας και λόγου»: Α. Αθανασίου, *Η κρίση ως «κατάσταση έκτακτης ανάγκης»*, Σαββάλας, Αθήνα 2012, σ. 23

²⁷³ Ο Βανδώρος προτιμά αυτές τις δύο μεταφράσεις του γαλλικού όρου: Σ. Βανδώρος, *Σιωπηλό βλέμμα, για την πολιτική θεωρία του Ρουσσώ*, Σαββάλας, Αθήνα 2012, σ. 209 και 220

²⁷⁴ Φ. Γκρο, *Μισέλ Φουκώ*, ό.π., σ. 101

²⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 102-103

στρατιωτικό και την αστυνομία. Ο πρώτος αναφέρεται στην εξωτερική πολιτική, για παράδειγμα στην διασφάλιση της ευρωπαϊκής ισορροπίας δυνάμεων. Ο δεύτερος εκδηλώνεται σε κάθε εσωτερική πολιτική δράση και διενεργεί έλεγχο στα ήθη και στα σώματα, σε κάθε μορφή συνύπαρξης και επικοινωνίας αποκαθιστώντας οποιαδήποτε ανωμαλία ή δυσλειτουργία και αποβλέποντας στην ευημερία των πληθυσμών. Το κράτος θεωρείται ο πυλώνας για την εξασφάλιση υλικών και πνευματικών αγαθών, της ευημερίας του κοινωνικού σώματος. Ο φιλελευθερισμός, εμφανίζεται ως μια νέα μορφή διακυβερνησιμότητας τον 18^ο αιώνα. Με τον φιλελευθερισμό, αμφισβητείται η κρατική παρέμβαση και τίθεται το κεντρικό ζήτημα του αυτοπεριορισμού του κράτους ως ύστατου σκοπού. Η νέα μορφή διακυβερνησιμότητας προασπίζει την ελευθερία της αγοράς και την αυτορρύθμιση των τιμών των προϊόντων. Η κρατική παρέμβαση περιορίζεται, παίρνοντας την μορφή κρατικών διαταγμάτων.²⁷⁶

Ο Φουκώ δεν σταματά εκεί, αλλά συνεχίζει μελετώντας την πιο σύγχρονη μορφή διακυβερνησιμότητας, τον γερμανικό και αμερικάνικο μεταπολεμικό νεοφιλελευθερισμό. Ο γερμανικός νεοφιλελευθερισμός έχει και αυτός της ρίζες του στην αμφισβήτηση της υπερεξουσίας του κράτους.²⁷⁷ Σε αντίθεση με τους κριτικούς θεωρητικούς της σχολής της Φραγκφούρτης (Αντόρνο, Χορκχάιμερ κ.ά.) που ισχυρίζονται ότι υπάρχει αιτιακή σχέση του καπιταλισμού και του φασισμού, οι γερμανοί νεοφιλελεύθεροι θεωρούν ότι το φαινόμενο του ναζισμού είναι προϊόν της απουσίας του φιλελευθερισμού και της διόγκωσης του κράτους.²⁷⁸ Ο αμερικάνικος νεοφιλελευθερισμός δημιουργήθηκε ως αντίδραση στην «υπερβολική διακυβέρνηση» της πολιτικής του New Deal και των μεγάλων κρατικά επιχορηγούμενων οικονομικών και κοινωνικών προγραμμάτων την μεταπολεμική περίοδο στην Αμερική. Προσπαθεί να «απλώσει την ορθολογικότητα της αγοράς, τα προτεινόμενα σχήματα ανάλυσης και κριτήρια αποφάσεων», και σε άλλους χώρους, όχι αποκλειστικά και κύρια οικονομικούς, όπως η οικογένεια και η γεννητικότητα, το έγκλημα και η ποινική πολιτική.²⁷⁹

²⁷⁶ Φ. Γκρο, *Μισέλ Φουκώ*, ό.π., σ. 104

²⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 105

²⁷⁸ T. Lemke, «The birth of bio-politics: Michel Foucault lecture at the College de France on neo-liberal governmentality», *Economy and Society*, Volume 30, Routledge, May 2001, σ. 193

²⁷⁹ M. Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής*, ό.π., σ. 295-296

Οι παραπάνω μορφές διακυβέρνησης (ορθολογικό κράτος, φιλελευθερισμός και τα δύο είδη του νεοφιλελευθερισμού) επιδρούν στο επίπεδο ενός πληθυσμού που υπάγεται στη δικαιοδοσία τους, σε αντίθεση με την ποιμαντική εξουσία και τις μορφές ομολογίας που προσπαθούν να προσαρμοστούν στις ατομικές ιδιαιτερότητες.²⁸⁰

2.5 Το σώμα

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ο Φουκώ στο βιβλίο του, *Επιτήρηση και τιμωρία*, με εργαλείο την γενεαλογική ανάλυση, εξετάζει το πειθαρχικό φαινόμενο και τη διαμόρφωση της νεωτερικής αντίληψης του εγκλεισμού στο πλαίσιο μιας πειθαρχικοποιημένης κοινωνίας. Στην πειθαρχική κοινωνία, το ανθρώπινο σώμα υπόκειται σε σχέσεις εξουσίας και γνώσης και αναδεικνύεται ως αντικείμενο γνώσης. Επίσης, υποβάλλεται σε δοκιμασίες πειθαρχικού μηχανισμού και καθυποτάσσεται.²⁸¹

Μελετώντας την ιδανική μορφή του στρατιώτη του 17^{ου} αιώνα, ο Φουκώ «τυποποιεί» το πρότυπο σώματος ως «έμβλημα δύναμης» και απόδειξη της ανδρείας του παραθέτοντας τις ιδανικές αναλογίες του, όπως προτείνονταν από τη Στρατιωτική Σχολή του Παρισιού. Ο στρατιώτης πρότυπο υποχρεωτικά διαθέτει τα παρακάτω χαρακτηριστικά: κεφάλι ψηλά, ανυψωμένο στομάχι, φαρδιούς ώμους, μακριά χέρια, μικρή κοιλιά, λεπτές κνήμες και σκληραγωγημένα στεγνά πόδια. Τον 18^ο αιώνα, ο στρατιώτης δεν είναι παρά μια «άμορφη μάζα» η οποία μετατρέπεται σε μια «αναγκαία μηχανή».²⁸² Κάθε μέρος του σώματος υπόκειται σε καταναγκασμό, εξουσιάζεται και υποτάσσεται στο σύνολο, απαιτείται η συνεχής διαθεσιμότητά του μέχρι να παγιωθεί η συμπεριφορά του και να καταστεί μια αυτόματη μηχανή.

Σύμφωνα με το Φουκώ, εκείνη την περίοδο, το σώμα είναι «αντικείμενο και στόχος εξουσίας» και υφίσταται την κατάλληλη «κατεργασία» και εκτίθεται στην αρμόζουσα «εκγύμναση» ώστε να δέχεται επιταγές και να υπακούει, να αποκτήσει επιδεξιότητα και η ρώμη του να αυξηθεί.²⁸³ Η κατεργασία και ο χειρισμός του σώματος περιορίζεται στις λεπτομέρειες. Ασκείται πάνω στο σώμα «ένας λεπτός

²⁸⁰ Φ. Γκρο, *Μισέλ Φουκώ*, ό.π., σ. 106

²⁸¹ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 255-256

²⁸² Στο ίδιο, σ. 181

²⁸³ Στο ίδιο, σ. 182

καταναγκασμός» ως αποτέλεσμα εξουσίας και εξασφαλίζεται με αυτόν τρόπο η επιρροή στις κινήσεις, χειρονομίες, στάσεις σώματος και στην ταχύτητά του.²⁸⁴

*Τα πρώτιστα αποτελέσματα εξουσίας είναι ότι ορισμένα σώματα, χειρονομίες/κινήσεις, ορισμένοι λόγοι, επιθυμίες έρχονται και ταυτίζονται και συγκροτούνται ως άτομα.*²⁸⁵

Σε έλεγχο, υπόκεινται η οικονομία και αποτελεσματικότητα των κινήσεων και η εσωτερική τους οργάνωση. Συγχρόνως, το σώμα υποβάλλεται σε καταναγκασμό με λεπτομερή έλεγχο δραστηριοτήτων του επιτυγχάνοντας την καθυπόταξη και την υπακοή του, καθώς και εξασφαλίζοντας τη χρησιμότητά του. Ο λεπτομερής έλεγχος του σώματος εντοπίζεται στη σχολαστικότητα της χριστιανικής αγωγής, της σχολικής και στρατιωτικής εκπαίδευσης, όπως φαίνεται και από τις καθορισμένες μορφές ντυσίματος των συμμετεχόντων, καθώς επίσης στις «λεπτομέρειες των κανονισμών, στο ανακριτικό βλέμμα των επιθεωρητών».²⁸⁶ Ο καταναγκασμός και ο έλεγχος του σώματος επιτυγχάνονται διαμέσου των πειθαρχιών.

Ο Φουκώ μιλώντας για τον άνθρωπο ως «μηχανή» διακρίνει δυο «κατάστιχα» στα οποία γράφτηκε ταυτόχρονα το «μεγάλο βιβλίο του ανθρώπου-μηχανή».²⁸⁷ Το πρώτο αναφέρεται στο «ανατομο-φυσικό», που ο Ντεκάρτ έγραψε τις πρώτες του σελίδες και το συνέχισαν οι γιατροί και οι φιλόσοφοι,²⁸⁸ και το δεύτερο στο «τεχνικο-πολιτικό», που έγραψε ο Λα Μετρί,²⁸⁹ το οποίο αναφέρεται στον «έλεγχο και (στη) διόρθωση» της γλώσσας και της στάσης του σώματος των στρατιωτικών σύμφωνα με ιδρυτικούς κανονισμούς και εμπειρικές, λογικές διαδικασίες. Οι δύο αυτές αναλύσεις διαφέρουν γιατί η πρώτη μιλάει για χρήση και υποταγή, δηλαδή για σώμα «χρήσιμο», ενώ η άλλη για ερμηνεία και λειτουργία, δηλαδή σώμα «κατανοητό». Ο Φουκώ υποστηρίζει, ότι στα δύο αυτά έργα των Γάλλων φιλοσόφων που χρησιμοποιούν τον όρο, «Ανθρωπο-μηχανή», υπάρχουν σημεία διασταυρώσεων. Η υπακοή συνιστά το μέσο με το οποίο μπορεί να αναλυθεί και να διαπαιδαγωγηθεί το σώμα.

²⁸⁴ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 183

²⁸⁵ Μ. Φουκώ, «Πειθαρχική εξουσία και υποτέλεια», *Η μικροφυσική της εξουσίας*, ό.π., σ.107

²⁸⁶ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 183

²⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 182

²⁸⁸ Αναφέρεται στο έργο του Ντεκάρτ, *Περιγραφή του ανθρώπινου σώματος*, (1647) που δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατό του

²⁸⁹ Γάλλος φιλόσοφος και γιατρός (1709-1751). Έγραψε το γνωστό δοκίμιο, *Ο άνθρωπος μηχανή* (1748)

Συγκεκριμένα, το υπάκουο σώμα όχι μόνο «υποτάσσεται και χρησιμοποιείται», αλλά επίσης μπορεί να «τελειοποιείται και να μεταπλάθεται».²⁹⁰

Η πειθαρχία εμφανίζεται την ιστορική στιγμή που η τέχνη του σώματος θέτει ως βασικούς στόχους: την ανάπτυξη των ικανοτήτων του, την υποταγή του, και κυρίως τη «διαμόρφωση μιας σχέσης με τον ίδιο τον μηχανισμό που το καθιστά τόσο υπάκουο όσο είναι πιο χρήσιμο, και αντιστρόφως».²⁹¹ Τότε, επίσης, σχηματίζεται μια «πολιτική καταναγκασμών» οι οποίοι συμπεριλαμβάνουν «υπολογισμένο χειρισμών στοιχείων, κινήσεων και συμπεριφοράς» του σώματος.²⁹² Στη συνέχεια, ο Φουκώ περιγράφει με γλαφυρό τρόπο τη σχέση του ανθρώπινου σώματος με τον μηχανισμό εξουσίας από την οποία παράγεται η «πολιτική ανατομία» που συμπίπτει με τη «μηχανική της εξουσίας»:

*Το ανθρώπινο σώμα μπαίνει τώρα στον μηχανισμό της εξουσίας που το ψαχουλεύει, το αποδιαρθρώνει και το ανασυνθέτει. Γεννιέται μια «πολιτική ανατομία» που είναι συνάμα μια «μηχανική της εξουσίας».*²⁹³

Η πειθαρχία ευθύνεται για τη διάσπαση της δύναμης του σώματος μετασχηματίζοντάς τη σε επιδεξιότητα και σε ικανότητα τις οποίες προσπαθεί συνεχώς να αναπτύξει. Η αύξηση δυνάμεων του σώματος αποσκοπεί στην άμεση και αποτελεσματική χρήση του, δηλαδή σε μια «κανονικοποιημένη συμπεριφορά»²⁹⁴ του και αντιστρόφως η μείωση των δυνάμεων του στην πολιτική ανυπακοή. Σύμφωνα με το κανονιστικό πρότυπο, το σώμα εσωτερικεύει μια καθορισμένη ατομική συμπεριφορά και διάθεση. Πρόκειται για ένα κανονιστικό πρότυπο «διάχυτο, ύπουλο, έμμεσο» και επιβεβλημένο με «ευτελείς επιπλήξεις»²⁹⁵ και (σωφρονιστικές) μικροποινές, οι οποίες λαξεύουν τις καθορισμένες κανονικοποιημένες συμπεριφορές στα σώματα.²⁹⁶ Ο πλήρης έλεγχος και η απόλυτη υποταγή του σώματος επιτυγχάνεται με την εφαρμογή πειθαρχικών τεχνικών/μέτρων, για παράδειγμα με την επιτήρηση, όπως συμβαίνει σε μοναστήρια, στον στρατό, στα εργαστήρια και στα εκπαιδευτικά

²⁹⁰ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 182

²⁹¹ Στο ίδιο, σ. 184

²⁹² Στο ίδιο, σ. 184

²⁹³ Στο ίδιο, σ. 184

²⁹⁴ Φ. Γκρο, *Μισέλ Φουκώ*, ό.π., σ. 86

²⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 86

²⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 86

ιδρύματα²⁹⁷, καθώς και με τον μηχανισμό της γνώσης μέσω του οποίου διαμορφώνονται τα κανονιστικά πρότυπα και εξασφαλίζεται η φυσικοποίηση των καθορισμένων από την πειθαρχική εξουσία συμπεριφορών.²⁹⁸ Ο καταλυτικός ρόλος της άρρηκτης σχέσης μηχανισμού γνώσης και εξουσίας²⁹⁹ αποκαλύπτεται σε κοινωνικούς χώρους όπου επιβάλλεται ο εξεταστικός έλεγχος,³⁰⁰ δηλαδή σε νοσοκομεία, σε σχολεία ή σε εργοστάσια:

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι για τον Φουκώ το σύστημα «εξουσία-γνώση» προσδιορίζει ένα πεδίο ιστορικής πραγματικότητας η οποία παίρνει τη μορφή αντικειμενικών αληθειών (το κανονιστικό πρότυπο ως κανόνας αλήθειας) και σωματικής υλικότητας (διεξοδική επένδυση των σωμάτων από την πειθαρχία).³⁰¹

Επομένως, συμπεραίνεται πως στους παραπάνω χώρους, το πειθήνιο σώμα αναδεικνύεται ως «κανονικό» και «φυσικό» πρότυπο και το status quo ως αντικειμενικό.

Σύμφωνα με τον Γκρο, μελετητή του Φουκώ, ένα εύστοχο παράδειγμα πειθήνιου σώματος είναι αυτό του εργάτη, το οποίο αντικειμενοποιείται και θεωρείται χρήσιμο μόνο όταν συμπεριφέρεται ως «εξάρτημα παραγωγικής μηχανής»,³⁰² το οποίο οφείλει να συμμετέχει στην εντατικοποίηση της παραγωγής. Η βιομηχανική αστική τάξη, εκπεφρασμένη από την εκάστοτε κεντρική εξουσία, επιτυγχάνει τον παραπάνω στόχο της μεταφέρει τον κάτοικο της υπαίθρου στις εργατικά αστικά κέντρα και του παρέχει το εργατικό βιβλιάριο επιβάλλοντας νέες συνήθειες στο σώμα του εργάτη και μετατρέποντας το σώμα του σε μηχανή:

Το σώμα έχει γίνει ουσιαστικά παραγωγική δύναμη από τον καιρό του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, όλες οι μορφές ανάλωσης του που δεν συνεισέφεραν στη σύσταση των παραγωγικών δυνάμεων-και που

²⁹⁷ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 183 και Φ. Γκρο, *Μισέλ Φουκώ*, ό.π., σ. 85

²⁹⁸ Φ. Γκρο, *Μισέλ Φουκώ*, ό.π., σ. 86

²⁹⁹ Μ. Foucault, «Η δίψα της γνώσης», *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, Τ. 1, σ. 122-123 και Μ. Φουκώ, «Πειθαρχική εξουσία και υποτέλεια», *Η μικροφυσική της εξουσίας*, ό.π., σ. 113

³⁰⁰ Φ. Γκρο, *Μισέλ Φουκώ*, ό.π., σ. 88

³⁰¹ Στο ίδιο, σ. 88

³⁰² Στο ίδιο, σ. 89

παρουσιάζονταν συνεπώς σαν περιττές-απαγορεύονταν, αποκλείονταν και καταστέλλονταν.³⁰³

Επιπροσθέτως, η κανονικοποίηση του ανθρώπινου σώματος ευοδώνεται με την ιατρική επιστήμη μέσω της οποίας μεταδίδονται και αναπαράγονται κανονιστικά πρότυπα. Η κοινωνική πρακτική της πρόληψης και ανακούφισης του πόνου συμβάλλουν καθοριστικά στην «ιατρικοποίηση της ύπαρξης»³⁰⁴ του ατόμου. Στο πλαίσιο αυτό, ο Φουκώ αναφέρεται στην ιατρικοποίηση της σεξουαλικότητας περιλαμβάνοντας τον αυνανισμό, τις εμμονές, την εκδήλωση της παιδικής σεξουαλικότητας. Η ανθρώπινη σεξουαλικότητα υπόκειται σε λογοκρισία και απαγορεύσεις.

Οι βασικές απαγορεύσεις³⁰⁵ που επιβάλλονται στο σώμα είναι οι εξής: Πρώτον, στο καπιταλιστικό σύστημα, δε, η σεξουαλική συμπεριφορά θεωρείται δαπανηρή για το σώμα. Το σώμα θα πρέπει να διατηρεί τις βέλτιστες δυνάμεις του για τη μέγιστη παραγωγή αγαθών επιφέροντας με αυτόν τον τρόπο το μέγιστο δυνατό κέρδος. Δεύτερον, ο σύζυγος οφείλει να συνενυρίσκεται ερωτικά αποκλειστικά με τη σύζυγό τους. Η αυτοκυριαρχία και η εγκράτειά του θεωρούνται ατομικές και κοινωνικές αρετές. Τρίτον, απαγορεύεται η παιδοφιλία, η ερωτική σχέση ανάμεσα σε ένα παιδί και έναν ενήλικα άντρα. Από αυτές τις τρεις βασικές απαγορεύσεις πηγάζουν κανόνες ερωτικές συνενύρεσης με τους οποίους ο άνθρωπος οφείλει να συμμορφώνεται. Σε αντίθετη περίπτωση, κατηγοριοποιείται ως διαστροφικός, εμμονικός με το σεξ, ανώμαλος κλπ. προκαλώντας μια συζήτηση ιατρικού και ψυχιατρικού τύπου και επιχειρώντας με αυτόν τον τρόπο την κανονικοποίηση του σώματος σε σχέση με την ανθρώπινη σεξουαλικότητα.

Η εξουσία, ελέγχει το σώμα μέσω του πλέγματος βιοεξουσίας και σωματοεξουσίας, το οποίο διαμορφώνει τη σεξουαλικότητα ως ιστορικό και πολιτισμικό φαινόμενο.³⁰⁶ Ο άνθρωπος αναγνωρίζει το «είναι» του, καθώς επίσης

³⁰³ Ο Φουκώ διατείνεται πως από τα σώματα αποσπάται χρόνος και εργασία από τον μηχανισμό της εξουσίας, όχι πλούτος και εμπορεύματα: Μ. Φουκώ, «Πειθαρχική εξουσία και υποτέλεια», *Η μικροφυσική της εξουσίας*, ό.π., σ. 113-114

³⁰⁴ Φ. Γκρο, *Μισέλ Φουκώ*, ό.π., σ. 89

³⁰⁵ Μ. Φουκώ, «Όχι στον βασιλιά σεξ», *Εξουσία, γνώση, ηθική*, ό.π., σ. 124 και 125

³⁰⁶ Μ. Φουκώ, «Ιστορία της σεξουαλικότητας», *Η μικροφυσική της εξουσίας*, ό.π., σ. 122

«χάνει τον εαυτό του» ανάλογα από το είδος σχέσης, αποδοχής ή άρνησης, αναπτύσσει το άτομο με τη σεξουαλικότητά του. Οι νέες τεχνικές εξουσίας αποσκοπούν στην χειραγωγή του ανθρώπου και κατ' επέκταση του πληθυσμού μέσω της διοίκησης, του ελέγχου, της καθοδήγησης συσσώρευσης ανθρώπων. Ο Φουκώ προσθέτει στην αμέσως προηγούμενη παρατήρηση πως «το σεξ τοποθετείται στο σημείο που τέμνονται η πειθαρχία σώματος και ο έλεγχος πληθυσμού».³⁰⁷

Συνοψίζοντας, ο Φουκώ αναφέρει πως ήδη από τον 16^ο αιώνα, το σώμα εκλαμβάνεται ως μια υπάκουη «μηχανή» υπό συνεχή διαμόρφωση με ένσκηπη χρήση και μέγιστη βελτιστοποίηση των ικανοτήτων και των δεξιοτήτων του. Στα πειθαρχικά κοινωνικά συστήματα, το σώμα καθυποτάσσεται σε κανονιστικά πρότυπα, τα οποία συλλαμβάνονται μέσω της εξουσίας και της γνώσης, καθώς και μέσω πειθαρχικών τεχνικών, όπως είναι ο μηχανισμός του αποκλεισμού, το σύστημα επιτήρησης, η ιατροκοποίηση και ποινικοποίηση της σεξουαλικότητας και μερικών σεξουαλικών προτιμήσεων ή και παρορμήσεων, οι οποίες δεν εξυπηρετούν τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Το πειθήνιο σώμα συνιστά ένα σμιλεμένο εργαλείο το οποίο ελέγχεται λεπτομερώς, και του ασκείται εξουσία για να διαμορφωθεί έτσι ώστε να εκτελεί εσωτερικευμένες και σωματοποιημένες κοινωνικές επιταγές.

2.6 Το παιδί και το εκπαιδευτικό σύστημα

Η φουκωική ιστορική και φιλοσοφική προσέγγιση της εκπαίδευσης δεν είναι συστηματική. Ωστόσο, ο Φουκώ εκθέτει ιστορικά παραδείγματα του εκπαιδευτικού συστήματος για να υποστηρίξει την αρχική θέση του περί εξουσίας και πειθαρχιών, οι οποίες καθορίζουν κάθε ανθρώπινη σχέση και κοινωνική δομή. Το εκπαιδευτικό σύστημα διέπεται από αυστηρά ιεραρχική δομή εξουσίας, όπως φαίνεται να εκδηλώνεται στη σχέση εκπαιδευτικού-μαθητή ή «πειθαρχημένου» και «απειθαρχου» μαθητή, καθώς επίσης στη λεπτομερώς μελετημένη και εφαρμοσμένη χωροταξική διάρθρωση του σχολείου.

³⁰⁷ Μ. Φουκώ, «Αλήθεια και εξουσία», *Εξουσία, γνώση, ηθική*, ό.π., σ. 28

Σύμφωνα με τον Φουκώ, η αρχιτεκτονική δεν εξυπηρετεί μόνο την επίδειξη ή την επιτήρηση του εξωτερικού χώρου, αλλά επίσης τον «εσωτερικό, σπονδυλωτό, λεπτομερειακό» έλεγχο όσων τον κατοικούν καθιστώντας ορατούς υπό συνεχή επιτήρηση και συντελώντας στην μεταμόρφωσή τους ασκώντας εξουσία.³⁰⁸ Συγκεκριμένα, η οικοδόμηση και η χωροταξική διάρθρωση των παιδαγωγικών ιδρυμάτων ως παρατηρητηρίων, καθώς επίσης των εργατικών κατοικιών, των ασύλων, των φυλακών και των νοσοκομείων, συμπίπτουν με εκείνη των στρατοπέδων διευκολύνοντας την ιεραρχική επιτήρηση. Όπως σε ένα τέλειο στρατόπεδο, με τον ίδιο τρόπο και σε ένα τέλειο εκπαιδευτικό ίδρυμα, «η εξουσία ασκείται με μόνη την άσκηση μιας σωστής επιτήρησης».³⁰⁹

Ο Φουκώ καταδεικνύει πως η χωρική διαρρύθμιση και η λεπτομερής διευθέτηση της εσωτερικής ζωής του σχολείου καθορίζουν τις δραστηριότητες που διεξάγονται στον σχολικό χώρο και το ότι οι σχέσεις διάφορων προσώπων με τους προκαθορισμένους, διαφορετικούς ρόλους τους είναι αυστηρά ιεραρχικά δομημένες. Όπως επισημαίνεται, «το καθένα πρόσωπο εκτελεί μια λειτουργία» δημιουργώντας «ένα μπλοκ ικανότητας-επικοινωνίας-εξουσίας».³¹⁰ Η κάθε δραστηριότητα αναπτυσσόμενη μέσω «ενός συνόλου ρυθμισμένων» και κωδικοποιημένων «επικοινωνιών», (μαθήματα, ερωτήσεις και απαντήσεις, διαταγές, παροτρύνσεις, κωδικοποιημένα σημεία υπακοής, σημάδια που διαφοροποιούν το επίπεδο γνώσης και την αξία του καθενός), καθώς επίσης και μέσω μιας «σειράς μεθόδων εξουσίας» (εγκλεισμός, επιτήρηση, ανταμοιβή και τιμωρία, πυραμοειδής ιεραρχία) συμβάλλει σημαντικά στην αξιολόγηση της διαγωγής και της σχολικής επίδοσης του μαθητή, καθώς επίσης στον έλεγχό τους.

Ο εκπαιδευτικός «άγει», οδηγεί τους μαθητές με οποιοδήποτε θεμιτό ή λιγότερο θεμιτό μέσο. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού για την «ανάδυση της υποκειμενικότητας» θεωρείται καταλυτικός, όπως οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι και στοχαστές, οι οποίοι εκτός από εγκυκλοπαιδικές γνώσεις, παραδίδουν μαθήματα φιλοσοφίας και ευζωίας.

³⁰⁸ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 228-229

³⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 228

³¹⁰ Μ. Φουκώ, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *Η μικροφυσική της εξουσίας*, ό.π., σ. 89

Η παρέμβαση του εκπαιδευτικού εκλαμβάνεται ως αναγκαίος όρος για τη συγκρότηση του εαυτού «ως αντικειμένου επεξεργασίας και καλλιέργειας», διότι «ανοίγει τη διάσταση του εαυτού».³¹¹ Ωστόσο, η σχέση του εκπαιδευτικού-μαθητή, όπως και του γονέα-παιδιού είναι εξ ορισμού μια σχέσης εξουσίας μοναδική και πολυεπίπεδη.³¹²

Η εξουσία δεν εκδηλώνεται μόνο με αντιπαράθεση ή δέσμευση των δυο «αντιπάλων», αλλά πολύ συχνά ως διακυβέρνηση. Η διακυβέρνηση καθορίζει την δομή του ενδεχόμενου πεδίου δράσης του άλλου,³¹³ δηλαδή ο όρος αυτός περιγράφει έναν τρόπο διεύθυνσης και διαγωγής των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων. Η νέα αυτή τεχνική εξουσίας ασκείται υπό τη μορφή διοίκησης, ελέγχου, καθοδήγησης ανθρώπων. Η άσκηση εξουσίας «ως ένας τρόπος δράσης πάνω στη δράση των άλλων»³¹⁴ υπό τη μορφή της διακυβέρνησης, προϋποθέτει το στοιχείο της ελευθερίας και ελεύθερα υποκείμενα δράσης. Η εξουσία ασκείται σε σώματα ατόμων, ελέγχει τις πράξεις και την καθημερινή συμπεριφορά τους, όπως συμβαίνει με τις μεθόδους σχολικής πειθαρχίας, οι οποίες εφαρμόζονται στα σώματα παιδιών που μετατρέπονται σε «αντικείμενο συστημάτων χειραγώγησης και ρύθμισης»³¹⁵.

Το «μπλοκ ικανότητας-επικοινωνίας-εξουσίας» ενεργοποιείται σύμφωνα με τις «πειθαρχίες». Οι πειθαρχίες φανερώνουν τον τρόπο με τον οποίο συναρθρώνονται τα συστήματα επικοινωνιών και εξουσίας ως προς έναν αντικειμενικό σκοπό. Επιπλέον, μαρτυρούν την πολυμορφία των μοντέλων αυτών των συναρθρώσεων, για παράδειγμα η υπεροχή των σχέσεων εξουσίας και υπακοής εντοπίζεται σε πειθαρχίες μοναστικού και σωφρονιστικού τύπου, ενώ η υπεροχή ένσκόπων δραστηριοτήτων στις πειθαρχίες των εργαστηρίων και των νοσοκομείων. Η υπεροχή των σχέσεων επικοινωνίας ενυπάρχει στις πειθαρχίες εκμάθησης, και τέλος ο κορεσμός των τριών τύπων σχέσεων στη στρατιωτική πειθαρχία.³¹⁶

³¹¹ Φ. Γκρο, *Μισέλ Φουκώ*, ό.π., σ. 139

³¹² Στο ίδιο, σ. 95

³¹³ Μ. Φουκώ, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *Η μικροφυσική της εξουσίας*, ό.π., σ. 92-93

³¹⁴ Στο ίδιο, σ. 93

³¹⁵ Μ. Φουκώ, «Αλήθεια και εξουσία», *Εξουσία, γνώση, ηθική*, ό.π., σ. 28-29

³¹⁶ Μ. Φουκώ, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *Η μικροφυσική της εξουσίας*, ό.π., σ. 90

Από τον 18^ο αιώνα και μετά, παρατηρείται η πειθαρχικοποίηση των εκπαιδευτικών συστημάτων στην Ευρώπη. Ήδη από τον 17^ο αιώνα, ο παιδαγωγός Batencour³¹⁷ για να διευκολύνει το έργο των εκπαιδευτών έχει προτείνει να επιλεγθεί ανάμεσα στους καλύτερους μαθητές μια σειρά «από αξιωματικούς», δηλαδή επόπτες, παρατηρητές, προγυμναστές, επιμελητές, απαγγελείς προσευχών, γραφιάδες, παραλήπτες μελάνης, ιερείς του ιδρύματος και επισκέπτες-επιθεωρητές.³¹⁸ Συγκεκριμένα, οι μαθητές αυτοί συμπεριλαμβάνονται σε δυο μεγάλες κατηγορίες ανάλογα με τα καθήκοντά τους, δηλαδή τον υλικό εφοδιασμό της τάξης ή την επιτήρηση. Στην πρώτη κατηγορία, ανήκουν οι μαθητές οι οποίοι αναλαμβάνουν να εκτελέσουν «υλικά καθήκοντα», όπως η διανομή μελανής και χαρτιού, η προσφορά πλεονασμάτων στους φτωχούς, η ανάγνωση θρησκευτικών κειμένων στις γιορτές κλπ. Η άλλη κατηγορία ενσαρκώνεται από τους μαθητές-«παρατηρητές», οι οποίοι επιδίδονται στην επιτήρηση και οφείλουν να καταγράφουν όποιον εγκαταλείπει την τάξη, όποιον φλυαρεί, όποιον δεν έχει μαζί τους τη σύνοψη και δεν προσεύχεται, και τέλος όποιον δεν συμπεριφέρεται με κοσμιότητα την ώρα της λειτουργίας.³¹⁹ Στη δεύτερη κατηγορία, συμπεριλαμβάνονται, επίσης, οι «παραινέτες» στους οποίους ανατίθεται να «σημειώνουν εκείνους που μιλάνε ή μελετάνε υψηλόφωνα τα μαθήματά τους, εκείνους που δεν γράφουν αλλά χαριεντίζονται».³²⁰ Επιπλέον, σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν οι «επισκέπτες-επιθεωρητές» οι οποίοι έρχονται σε επαφή με τις οικογένειες των μαθητών που δεν παρακολουθούν συχνά τα μαθήματά τους ή που προβαίνουν σε ανομίες. Επιπρόσθετα, οι «επόπτες» είναι επιφορτισμένοι με το καθήκον να επιτηρούν όλους τους άλλους αξιωματικούς έτσι ώστε να πραγματοποιείται αδιαλείπτως και επιτυχώς η μαθησιακή διαδικασία. Τέλος, επισημαίνεται ο εκπαιδευτικός ρόλος προγυμναστών οι οποίοι πρέπει να υποχρεώνουν τους μαθητές να διαβάζουν ανά δύο και χαμηλόφωνα.

³¹⁷ Ο Jacques de Batencour ήταν ιερέας του Παρισιού και παιδαγωγός ο οποίος το 1654 έγραψε το *Μεθοδικές οδηγίες για τα ενοριακά σχολεία* (Instruction méthodique pour école paroissiale), το οποίο αποτελεί την πρώτη παιδαγωγική πραγματεία που έχει γραφτεί για τα πρωτοβάθμια σχολεία. Άσκησε επίδραση και ενέπνευσε τους Charles Demia και Jean Baptiste de La Salle: R. Magnuson, *Education in New France*, Queen's University Press, McGill 1992, σ.77

³¹⁸ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 234

³¹⁹ Στο ίδιο, σ. 234

³²⁰ Στο ίδιο, σ. 234

Ο Demia,³²¹ αν και ενστερνίζεται μια ιεραρχία ίδιου τύπου, προτείνει ένα σχολείου αλληλοδιδασκτικού τύπου, στο οποίο εντάσσονται εκπαιδευτικές και μη διαδικασίες, όπως «η καθαυτό διδασκαλία, η απόκτηση γνώσεων με την ίδια άσκηση της παιδαγωγικής δραστηριότητας, και τέλος μια αμοιβαία και ιεραρχημένη παρακολούθηση».³²² Αντίθετα με το προτεινόμενο σχεδιάγραμμα του Batencour, η επιτήρηση πλαισιώνεται πάντα από έναν παιδαγωγικό ρόλο. Συγκεκριμένα, οι «υποδιδάσκαλοι», οι «επόπτες» και οι «δέκαρχοι» μαθητές καθίστανται υπεύθυνοι για την ομαλή διεξαγωγή του μαθήματος. Για παράδειγμα, ο «υποδιδάσκαλος» αναλαμβάνει να «διδάξει» στα παιδιά πώς να κρατούν την πένα, οδηγεί το χέρι τους, διορθώνει τα λάθη και σημειώνει την κακή διαγωγή. Ένας άλλος υποδιδάσκαλος εκτελεί τα ίδια καθήκοντα στο μάθημα της ανάγνωσης. Επομένως, ο «υποδιδάσκαλος» θεωρείται δύσκολος, διορθωτής, καθοδηγητής και αξιολογητής της διαγωγής του μαθητή. Ο «επόπτης» ελέγχει τους άλλους συναδέλφους του και επιτηρεί τη γενική συμπεριφορά τους, επίσης προετοιμάζει τους νέους μαθητές στις ασκήσεις του σχολείου. Τέλος, στους «δέκαρχους» ανατίθεται η εξέταση των μαθητών και η καταγραφή όσων δεν γνωρίζουν το μάθημά τους. Οι σχέσεις μεταξύ των αξιωματικών και των λοιπών μαθητών φαίνεται να ενσωματώνονται στο επίκεντρο της διδακτικής πρακτικής «ως αχώριστος από αυτήν μηχανισμός»³²³ και πολλαπλασιαστής της αποτελεσματικότητάς της.

Η επιτήρηση διευκολύνει τον ποιοτικό διαχωρισμό των μαθητών όχι μόνο ως προς τη σχολική επίδοσή τους, αλλά επίσης ως προς τη γενική συμπεριφορά τους στον σχολικό χώρο. Επίσης, εάν γίνει αρνητική αναφορά ενός μαθητή για απειθαρχία και ασυνέπεια, του επιβάλλεται η ανάλογη τιμωρία. Για παράδειγμα, όταν ένα μαθητής δεν καταφέρνει να αποστηθίσει την περικοπή της κατήχησης που διδάσκεται μια μέρα, υποχρεώνεται να μάθει την περικοπή της επόμενης μέρας χωρίς να κάνει

³²¹ Ο Charles Demia (1637-1689) ήταν ιερέας της Λυών, ο οποίος ίδρυσε την αδελφότητα του αγίου Καρόλου για να παρέχει εκπαίδευση στα άπορα παιδιά της Λυών. Το 1672 ίδρυσε πέντε πρωτοβάθμια σχολεία στη Λυών, όπως επίσης ξεκίνησε το πρώτο σεμινάριο εκπαίδευσης νέων διδασκάλων. Το σύστημά του στη συνέχεια επεκτάθηκε σε πολλές γαλλικές πόλεις με βασιλική εντολή: R. Wanner, *Claude Fleury (1640–1723) as an Educational Historiographer and Thinker*, Martinus Nijhoff, Hague 1975, σ. 71

³²² Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 234- 235

³²³ Στο ίδιο, σ. 235

κανένα λάθος.³²⁴ Η μη επίτευξη ενός στόχου, η ανικανότητα εκτέλεσης δεδομένων καθηκόντων ή η μη συμμόρφωση με κανόνες είναι κολάσιμες πράξεις.³²⁵

Οι πειθαρχικές ποινές εκτελούνται, αφού έχουν δοθεί εντολές μικτού χαρακτήρα³²⁶: πρώτον, τεχνητή εντολή προσδιορισμένη με σαφήνεια από έναν νόμο, έναν κανονισμό ή ένα πρόγραμμα, και δεύτερον εντολή που διέπεται από φυσικές και παρατηρήσιμες διαδικασίες, όπως τη διάρκεια του μαθήματος, το χρόνο της άσκησης, το επίπεδο ευμάθειας που ανάγονται σε κανόνα. Στα χριστιανικά σχολεία, δεν διδάσκονται μαθήματα που δεν είναι σε θέση για αναπτυξιακούς λόγους, π.χ. λόγω ηλικίας, να τα παρακολουθήσουν συγκεκριμένοι μαθητές, διότι έτσι δεν θα μάθουν τίποτα. Υπάρχουν σαφείς κανόνες για τη μετάβαση από το ένα εκπαιδευτικό επίπεδο στο άλλο οι οποίοι επιτρέπουν ή όχι να προβιβαστεί ο κάθε μαθητής στο επόμενο ανώτερο επίπεδο. Για παράδειγμα, ένας μαθητής, ο οποίος υποβλήθηκε σε τρεις δοκιμασίες για το επόμενο ανώτερο επίπεδο και απέτυχε, όχι μόνο δεν προβιβάζεται στην ανώτερη τάξη, αλλά «πρέπει να τοποθετηθεί επιδεικτικά στο θρανίο των αμαθών».³²⁷ Ο Φουκώ συμπεραίνει πως στο πειθαρχικό καθεστώς, η τιμωρία περιλαμβάνει ένα διπλό νομικό-φυσικό στοιχείο.

Ο Φουκώ παραθέτει τη γνώμη του J.B. de la Salle³²⁸ πως η επιβολή πρόσθετης εργασίας ως τιμωρίας θεωρείται η πλέον ενδεδειγμένη για τους δασκάλους και «η πιο ωφέλιμη και ευχάριστη για τους γονείς»,³²⁹ διότι συντελεί στον εντοπισμό των λαθών και διορθώνουν τις αδυναμίες των μαθητών βοηθώντας τους με αυτόν τον τρόπο να προοδεύσουν. Για όσους μαθητές επιδεικνύουν ασυνέπεια, μη επιμελούμενοι τα μαθήματά τους, επιβάλλεται τιμωρία επανορθωτικού χαρακτήρα, όπως μια επιπρόσθετη γραπτή εργασία ή ένα κείμενο προς αποστήθιση.

³²⁴ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 238

³²⁵ Στο ίδιο, σ. 238

³²⁶ Στο ίδιο, σ. 238

³²⁷ Στο ίδιο, σ. 238

³²⁸ Ο Jean Baptiste de La Salle (1651 – 1719) ήταν Γάλλος ιερέας, μεταρρυθμιστής της εκπαίδευσης, και ιδρυτής(1679) των Χριστιανικών Σχολείων που λειτουργούσαν υπό την διοίκηση της αδελφότητας των Χριστιανικών Σχολείων την οποία επίσης ίδρυσε. Το βασικό του ενδιαφέρον ήταν η προετοιμασία των δασκάλων έτσι ώστε «να καταστήσει τη διδασκαλία στα φτωχά σχολεία πραγματικό επάγγελμα». Είναι άγιος της καθολικής εκκλησίας και προστάτης άγιος των δασκάλων :R. Wanner, *Claude Fleury (1640–1723) as an Educational Historiographer and Thinker*, Martinus Nijhoff, Hague 1975, σ. 71

³²⁹ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 238-239

Στο πειθαρχικό καθεστώς, η τιμωρία αποτελεί το ένα στοιχείο του συστήματος: ανταμοιβή-κύρωση. Ο δάσκαλος θα πρέπει περισσότερο να ανταμείβει παρά να τιμωρεί έναν μαθητή για τον απλούστατο λόγο πως για τους φυγόπονους μαθητές, όπως άλλωστε και για τους επιμελείς και εργατικούς, το βασικό κίνητρο για βελτίωση επίδοσης και κόσμιας διαγωγής είναι η ανταμοιβή, και όχι ο φόβος της τιμωρίας. Το πειθαρχικό αυτό σύστημα διέπεται από μια μανιχαϊστική αντίληψη, το δίπολο καλού-κακού που περιγράφει τη γενική συμπεριφορά και τη σχολική επίδοση μετατρέποντας την αληθινή γνώση σε «ποσοτικοποίηση και αριθμογραφημένη οικονομία».³³⁰ Με τους καλούς-κακούς βαθμούς και τις καλές-κακές παρατηρήσεις, επιβάλλονται διακρίσεις στους μαθητές και επιτυγχάνεται ο έλεγχός τους στον σχολικό χώρο. Η λειτουργία, λοιπόν, της σχολικής «δικαιοσύνης»³³¹ δεν διαφέρει από εκείνη τη «δικαιοσύνη» που επικρατεί στον στρατό ή στο εργαστήριο, η οποία αποσκοπεί στον έλεγχο των δρώντων υποκειμένων από κάθε πειθαρχικό μηχανισμό και τη συμμόρφωσή τους σε αυτόν.

Όπως ο Φουκώ αναφέρει στο *Επιτήρηση και τιμωρία*, «οι πειθαρχικοί μηχανισμοί τοποθετούν σε μια ιεραρχική κλίμακα τους καλούς και τους κακούς μαθητές». Οι ιερωμένοι δάσκαλοι των Χριστιανικών Σχολών προτείνουν «μια μικροοικονομία προνομίων και τιμωριών με πρόσθετη σχολική εργασία». Συγκεκριμένα, εάν οι μαθητές τιμωρήθηκαν κάποια στιγμή, θα μπορούν να κάνουν χρήση ορισμένων προνομίων ώστε να απαλλαγθούν από την επιβεβλημένη ποινή. Με τη μικροοικονομία του εν λόγω κυρωτικού συστήματος κατορθώνεται η απαραίτητη διαφοροποίηση των ιδίων των μαθητών, της φύσης τους, των δυνατοτήτων, του μαθησιακού επιπέδου και της εν γένει αξίας τους. Η πειθαρχία αξιολογεί τη γενική συμπεριφορά των μαθητών και τη σχολική επίδοσή τους και στο τέλος αποφαινεται για την ποιότητα τους. Σε ένα τέτοιο εκπαιδευτικό σύστημα, εξασφαλίζεται η ανάπτυξη σχέσεων εξουσίας με την κατανομή των μαθητών στην ιεραρχική κλίμακα με βάση τη θέση ή με τη βαθμολογική αξιολόγηση της επίδοσης τους, η οποία εξυπηρετεί την καταγραφή μη κόσμιας συμπεριφοράς και την ιεράρχηση των προσόντων και συγχρόνως την απόδοση τιμωρίας ή την επιβράβευση/προαγωγή. Η πειθαρχία, λοιπόν, ανταμείβει με το σύστημα προαγωγής επιτρέποντας την απόκτηση

³³⁰ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 239

³³¹ Στο ίδιο, σ. 239

βαθμών και θέσεων και τιμωρεί με υποβίβαση και καθαίρεση.³³² Ο βαθμός σημαίνει ανταμοιβή και τιμωρία.

Ο Φουκώ παραθέτει το ιστορικό παράδειγμα της Στρατιωτικής Σχολής του Παρισιού όπου εφαρμόζεται η τιμητική ταξινόμηση σε τρεις τάξεις· στην τάξη των καλών, των μετρίων και των κακών. Η διαφοροποίηση αυτή πραγματοποιείται με τη διαφορετική ενδυμασία. Ο στρατιώτης της δεύτερης και τρίτης τάξης ελπίζοντας πως θα προαχθούν στην πρώτη και της πρώτης πως θα διατηρήσουν το αξίωμά τους χωρίς να υποβιβαστούν στην τελευταία τάξη, κατέβαλλαν μεγάλες προσπάθειες με αποτέλεσμα να βελτιώνεται συνεχώς η επίδοσή τους στα γυμνάσματα. Η τελευταία τάξη καταργείται σταδιακά λόγω της μεταστροφής του μαθητή και τις προσδοκίες του για την προαγωγή του στην πρώτη τάξη. Με ανάλογο τρόπο, λειτουργούν τα εκπαιδευτικά συστήματα που διαχωρίζουν τους μαθητές σε καλούς και κακούς εφαρμόζοντας τιμωρίες και ανταμοιβές ανάλογα με την επίτευξη ή όχι των εκάστοτε εκπαιδευτικών στόχων που τίθενται από έναν εκπαιδευτικό ή οποιονδήποτε άλλο εκπαιδευτικό φορέα.

Σύμφωνα με τον Φουκώ, η τέχνη της τιμωρίας σε καθεστώς πειθαρχικής εξουσίας, εκτελεί πέντε λειτουργίες³³³: πρώτον, οι ατομικές συμπεριφορές και επιδόσεις των μαθητών ανάγονται σε ένα σύνολο που συνιστά πεδίο σύγκρισης και υπάγονται στην αρχή ενός κανόνα. Δεύτερον διαφοροποιεί τα άτομα μεταξύ τους σε σχέση με τον μέσο όρο που πρέπει να τηρείται και το βέλτιστο που θα πρέπει να πλησιάζεται. Τρίτον, αξιολογεί με όρους ποσοτικούς και κατατάσσει τους μαθητές σε γνωσιακά επίπεδα με όρους αξίας ανάλογα με τις ικανότητες, τις επιδόσεις και τη φύση τους. Τέταρτον μέσω του «αξιολογικού» αυτού μέτρου, οδηγεί σε μια διαγωγή που είναι σύμφωνη με την επιθυμητή. Τέλος, οριοθετεί το κανονικό και το μη κανονικό. Για να επιτύχει τα παραπάνω το σχολείο, μεταβάλλεται σε «όργανο αδιάλειπτης εξέτασης»,³³⁴ συμπληρώνοντας κάθε φορά την εκπαιδευτική διαδικασία.

Συνοψίζοντας, στην ανάπτυξη της καπιταλιστικής εξουσίας, η αναδιοργάνωση των σχέσεων μεταξύ παιδιών, ενηλίκων, γονέων και εκπαιδευτικών δεν θα ήταν δυνατόν

³³² Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 240

³³³ Στο ίδιο, σ. 242

³³⁴ Στο ίδιο, σ. 246-247

να μην είναι αναγκαία και επιβεβλημένη.³³⁵ Η παιδική ηλικία και η σεξουαλική ζωή των παιδιών αποτελούν επίκεντρο ενδιαφέροντος για τους γονείς, τους εκπαιδευτικούς θεσμούς και τις βαθμίδες δημόσιας υγιεινής,³³⁶ αφού η παιδική ηλικία εκλαμβάνεται «ως φυτώριο για του μελλοντικούς πληθυσμούς».³³⁷ Οι παραπάνω φορείς εξουσίας, παρατηρούν το παιδί και συζητούν για αυτό από την βρεφική μέχρι την εφηβική του ηλικία. Πίσω από κάθε επιθυμία των παιδιών να μάθουν να διαβάζουν ή την προτίμηση τους σε εικονογραφημένα περιοδικά ανιχνεύεται η σεξουαλικότητά τους.

Ο Φουκώ διατείνεται πως η σεξουαλικότητα των παιδιών κατασκευάστηκε εξ αρχής ως επικίνδυνη για να επιτηρείται συνεχώς³³⁸ και να εφαρμόζεται ένα δίκτυο εξουσίας πάνω στην παιδική ηλικία. Στο σημείο όπου η ψυχή διασταυρώνεται με το σώμα, η υγεία με την εκγύμναση και η ηθική με την εκπαίδευση, στην στοχοθεσία της εξουσίας το σεξ έχει προτεραιότητα και γίνεται ταυτόχρονα όργανό της.³³⁹ Η εξουσία όχι μόνο δεν φοβάται την σεξουαλικότητα, αλλά ασκείται διαμέσου αυτής.³⁴⁰

³³⁵ Μ. Φουκώ, «Όχι στον βασιλιά σεξ», *Εξουσία, γνώση, ηθική*, ό.π., σ. 74-75

³³⁶ Στο ίδιο, σ. 74 και 78

³³⁷ Στο ίδιο, σ. 74

³³⁸ Στο ίδιο, σ. 78

³³⁹ Μ. Φουκώ, «Για τη γενεαλογία της ηθικής», *Εξουσία, γνώση, ηθική*, ό.π., σ. 121

³⁴⁰ Μ. Φουκώ, «Όχι στον βασιλιά σεξ», *Εξουσία, γνώση, ηθική*, ό.π., σ. 79

3. Η αγωγή στον Ρουσσώ υπό το πρίσμα της φουκωικής κριτικής

Η σύλληψη της ιδέας της φυσικής αγωγής επιδοκιμάζεται μέχρι σήμερα για το γεγονός ότι θέτει στο επίκεντρο τις βασικές ανάγκες του παιδιού και για τον απελευθερωτικό χαρακτήρα της. Είναι δύσκολο να αμφισβητήσουμε την δέσμευση του Ρουσσώ στην ελευθερία. Όμως θα ήταν γόνιμο να προσπαθήσουμε να εξετάσουμε την ελευθερία που ευαγγελίζεται και την σχέση της με την εκπαιδευτική του πρακτική υπό το φως της κριτικής του Φουκώ στην εξουσία/γνώση και διακυβέρνηση. Με τη χρήση της φουκωικής θεωρίας θα γίνει προσπάθεια ανάδειξης του ρόλου του παιδαγωγού όχι μόνο ως ενός ενορχηστρωτή της φυσικής και ηθικής ζωής του μαθητή ή ενός συντρόφου-επιτηρητή του, αλλά επίσης ως ενός κατά συνθήκη αυταρχικού καθοδηγητή. Σύμφωνα με τον Φουκώ, ο παιδαγωγός «άγει», δηλαδή καθοδηγεί τους μαθητές με οποιοδήποτε θεμιτό ή λιγότερο θεμιτό μέσο. Μέσω της καθοδήγησης του παιδαγωγού, το παιδί αποκτάει σταδιακά συνείδηση του εαυτού του. Η σχέση παιδαγωγού-μαθητή, όμως, δεν θα ήταν δυνατόν να μην εκληφθεί ως μια σχέση εξουσίας. Ακόμα και να γίνουν αποδεκτές οι αγνές προθέσεις του παιδαγωγού, η σχέση που θα αναπτυχθεί μεταξύ τους είναι ανισότιμη, διότι ο ένας θα προσπαθεί να επιβάλλει την επιθυμία του στον άλλον.

Στον *Αιμίλιο* ο Ρουσσώ διακηρύττει σαν την θεμελιώδη του αρχή ότι «το πρώτο από όλα τα καλά δεν είναι η εξουσία αλλά η ελευθερία». Στην συνέχεια όμως αναφέρεται στην εκπαίδευση ως πειθαρχική διακυβέρνηση (*docile governance*). Κατά τον Wain, αυτό είναι ό,τι αντιπροσωπεύει στο βάθος η παιδαγωγική του

Αιμίλιου. Το παιδί «εκπαιδεύεται για να γίνει ένας υπάκουος άνδρας, σύζυγος, πολίτης».³⁴¹ Για τον Ρουσσώ ο μαθητής πρωταρχικά, πρέπει να μάθει να είναι ελεύθερος. Είναι ένα άτομο αυτόνομο, του οποίου η αυτονομία όμως είναι σύμφωνη με την αίσθηση ταυτότητας που αποκτά γινόμενος ένα υποκείμενο που θα ζήσει συλλογικά, σε μια οικογένεια, στην κοινωνία, στην πολιτεία-κράτος, για της οποίας το κοινό καλό, εξασκεί την αρετή. Ο Αιμίλιος, δεν εκπαιδεύεται ή πειθαρχείται κατά τον ίδιο τρόπο με τα παιδιά που θα παρακολουθήσουν τα δημόσια σχολεία, τα οποία με έμφαση περιγράφονται από τον Ρουσσώ σαν «ιδρύματα καθοδήγησης και κατασκευής». Ο υπαινιγμός εδώ είναι ότι η παιδαγωγική που εφαρμόζεται σε αυτά τα ιδρύματα ταιριάζει σε όλους όσους γεννιούνται για να είναι «σκλάβοι». Αντίθετα, ο Ρουσσώ, πιστεύει ότι ο Αιμίλιος θα αποφύγει αυτή την επίδραση μαθαίνοντας ελεύθερα με την εξερεύνηση, απελευθερωμένος από «βιβλία, προγράμματα σπουδών, χρονοδιαγράμματα ή στόχους, ή κάποιο άλλο τύπο κατεύθυνσης ή παρέμβασης από έναν ενήλικο».³⁴²

Αλλά αυτή η ελευθερία αποκτά το χαρακτήρα ψευδαίσθησης στο μέτρο που, αν και ο παιδαγωγός του καλείται να μείνει στο παρασκήνιο και να εμφανίζεται μόνο καθώς ο μαθητής ολοκληρώνει την εκπαίδευση των πρώτων χρόνων, στην πραγματικότητα ο παιδαγωγός καθοδηγεί και διοικεί κρυφά (από το παρασκήνιο) τον μαθητή συνέχεια, και όταν ο Αιμίλιος εισέρχεται στα εφηβικά χρόνια, αναλαμβάνει το ρόλο του "Κυρίου" στα φανερά. Θα μπορούσε κάποιος να πει πως ενώ η προσταγή του Ρουσσώ είναι ότι ο Αιμίλιος θα έπρεπε πάντοτε να σκέφτεται ότι είναι ελεύθερος, πρέπει πάντα να κάνει πράξη την θέληση του παιδαγωγού του, και ότι ο παιδαγωγός του πρέπει πάντα να έχει τον έλεγχο του μαθησιακού περιβάλλοντος του μαθητή του σε οποιαδήποτε κατάσταση και περίπτωση. Στην σύγχρονη εκπαιδευτική πρακτική θα μπορούσαμε να πούμε ότι δεν ισχύει ότι ο παιδαγωγός δεν έχει curriculum για την εκπαίδευση του Αιμίλιου αλλά ότι το curriculum είναι απλά κρυμμένο από τον μαθητή (hidden curriculum).³⁴³ Ο Αιμίλιος δεν ανατρέφεται με ένα τυχαίο, ανοργάνωτο και σύμφωνο με την δική του θέληση τρόπο. Ο παιδαγωγός του έχει

³⁴¹ K.Wain, *On Rousseau. An Introduction to his Radical Thinking and Politics*, ό.π., σ. 48

³⁴² Στο ίδιο, σ. 48

³⁴³ Hidden curriculum: κρυφό πρόγραμμα ή εναλλακτικά παραπρόγραμμα, είναι οι πρακτικές του σχολείου, που δεν αναφέρονται στο επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα, μέσω των οποίων εγγράφονται στους μαθητές απόψεις, αξίες και κανόνες. Για περισσότερα βλέπε: S. Aronowitz & H. Giroux, «Θεωρία του αναλυτικού προγράμματος, εξουσία και πολιτισμική πολιτική», *Κριτική Παιδαγωγική*, μτφ. Κ. Θεριανός, επιμ. Γρόλλιος Γ. – Γούναρη Π, Gutenberg, Αθήνα 2010 σ. 189-220

σχεδιάσει την εκπαίδευσή του μαθητή του με λεπτομέρεια. Ακολουθεί υπομονετικά τους ρυθμούς πνευματικής και σωματικής ανάπτυξης του νεαρού παιδιού. Μελετάει την αποκτούμενη με την εκπαίδευση εμπειρία, την οποία αναλύει και χειρίζεται προσεκτικά. Ο Αιμίλιος των πρώιμων χρόνων, στο πρόγραμμα του Ρουσσώ, δεν είναι χωρίς έλεγχο και χειραφετημένος από την εξουσία, αλλά κατευθύνεται και διοικείται εμμέσως και αφανώς από τον παιδαγωγό του. Στο κατώφλι της ενηλικίωσής του, «έχει πια μάθει να είναι υπόλογος στον εαυτό του για τις πράξεις του» και η «άγνοια του» τον έχει προστατεύσει από την ηθική διαφθορά. Τώρα όμως, καθώς τα πάθη του αρχίζουν να μεγαλώνουν, η άγνοια θα πρέπει να σταματήσει εξαιτίας της «διαφώτισής του».³⁴⁴ Τότε είναι που ο παιδαγωγός εμφανίζεται στο προσκήνιο.

Η αποκάλυψη αυτή δεν έχει πρόθεση να βάλει τον μαθητή σε πορεία ανεξαρτησίας από τον παιδαγωγό του, αλλά «να αλλάξει την βάση και να κάνει την εξάρτηση δυνατότερη».³⁴⁵ Είναι τώρα που ο Αιμίλιος που συνειδητά και πρόθυμα τοποθετεί τον εαυτό του στα χέρια του παιδαγωγού, όπως ο πολίτης θα βάλει τον εαυτό του στα χέρια της γενικής βούλησης.

Ο παιδαγωγός, επιμελούμενος την ορθή διαπαιδαγώγηση του μαθητή σύμφωνα την παιδαγωγική του κατάρτιση, θα καθοδηγήσει διακριτικά τον μαθητή του προς την γνώση. Η γνώση είναι η δύναμή του παιδαγωγού και από την στιγμή που ο μαθητής ακόμα δεν την κατέχει, η θέση του μαθητή θα είναι υποδεέστερη. Στην περίπτωση του Ρουσσώ αυτό συμπεραίνεται από το γεγονός πως ο παιδαγωγός του Αιμίλιου δεν είναι διατεθειμένος να παραιτηθεί από την αυθεντία του ενώ συμβουλεύει τους αναγνώστες να παραπλανήσουν τον κάθε Αιμίλιο με σκοπό αυτός να τους υπακούει.³⁴⁶ Αξίζει να επισημάνουμε την ταύτιση του απείθαρχου με τον διεφθαρμένο.³⁴⁷ Για να μη διαφθαρεί, λοιπόν ο Αιμίλιος, ο παιδαγωγός του φιλοδοξεί να τον έχει υπό την επιρροή του και να του προσφέρει μια τέτοια ανατροφή ώστε να καταστεί υπάκουος. Ο Αιμίλιος έχοντας λοιπόν την ψευδαίσθηση της ανεξαρτησίας, συνεχώς καθοδηγείται από τον παιδαγωγό του και είναι στ' αλήθεια υποταγμένος σε

³⁴⁴ K.Wain, *On Rousseau. An Introduction to his Radical Thinking and Politics*, ό.π., σ. 48

³⁴⁵ Στο ίδιο, ό.π., σ. 49

³⁴⁶ J. J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, Τ. Β', ό.π., σ. 161

³⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 161

αυτόν, τον έχει ανάγκη.³⁴⁸ Στο σημείο αυτό μπορούμε να αναφερθούμε στην θεωρία του Φουκώ και να παραλληλίσουμε την ψευδαίσθηση ελευθερίας του Αιμίλιου με το καθεστώς ελευθερίας που υπάρχει ως προϋπόθεση άσκησης της εξουσίας. Καθεστώς που αφήνει πεδίο δράσης στα υποκείμενα αλλά ουσιαστικά κατευθύνει τον τρόπο και τα όρια δράσης τους, όπως αναλύσαμε προηγουμένως.

Σύμφωνα με τον Ρουσσώ, το βρέφος εκφράζει τα συναισθήματά του με το βλέμμα, γεγονός που το καθιστά θεμελιώδες για την ανθρώπινη μη λεκτική επικοινωνία. Ο Αιμίλιος, όντας ακόμα έφηβος, τίθεται υπό τον έλεγχο του άγρυπνου βλέμματος του παιδαγωγού, του «Κυρίου»³⁴⁹. Υποβάλλεται στη θετική αγωγή ως έφηβος και ακολουθεί τις συμβουλές του παιδαγωγού-αυθεντία. Ο νεαρός Αιμίλιος μπορεί να παρακολουθεί κοινωνικές εκδηλώσεις μόνο υπό την επιτήρηση του παιδαγωγού του. Επίσης, ο τελευταίος του υποδεικνύει τη μελλοντική σύζυγό του, τη Σοφία, και εποπτεύει κάθε συνεννόησή τους. Στην δημόσια αγωγή, το βλέμμα του παιδαγωγού αντικαθίσταται από το βλέμμα των συμπολιτών. Οι μαθητές συμμετέχουν σε δημόσιες εκδηλώσεις επιζητώντας την επιδοκιμασία. Φοβούμενοι την αποδοκιμασία αποτρέπονται από την πιθανότητα πράξης εσφαλμένων ενεργειών. Όπως ο Αιμίλιος έτσι και οι Πολωνοί μαθητές εισάγονται εκούσια ή ακούσια σε ένα επιτηρητικό σύστημα ελέγχου.

Σε αυτό το σημείο βλέπουμε να αναδεικνύεται ως κεντρικό ζήτημα η επιτήρηση και η σπουδαιότητα του σιωπηρού βλέμματος, όπως περιγράφονται από τον Φουκώ στα πειθαρχικά συστήματα. Το βλέμμα χαρακτηρίζεται ως εργαλείο της πειθαρχικής εξουσίας. Συγκεκριμένα, με ένα σταθερό βλέμμα θα ήταν δυνατόν να διεξαχθεί ένας έλεγχος διαγωγής. Στα παιδαγωγικά ιδρύματα, μεταξύ των άλλων πειθαρχικών τεχνικών που εφαρμόζονται, συγκαταλέγεται η επιτήρηση μέσω της οποίας αναπτύσσονται οι σχέσεις εξουσίας. Η χωροταξική διάρθρωση του εκπαιδευτικού χώρου διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για την δυνατότητα επιτήρησης. Ως ιδανική επιτηρητική κατασκευή στον Φουκώ είδαμε ότι εμφανίζεται το «Πανοπτικόν» του Μπένθαμ, στο οποίο η εξουσία ασκείται είτε μέσω των παρατηρητήριων είτε μέσω τους πειθαρχικού βλέμματος. Στο σχολείο πάντα υπάρχει ένα επόπτης ο οποίος

³⁴⁸ J. J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, Τ. Β', ό.π., σ. 184

³⁴⁹ K.Wain, *On Rousseau. An Introduction to his Radical Thinking and Politics*, ό.π., σ. 48

επιτηρεί και ελέγχει τη γενική συμπεριφορά και την πρόοδο των μαθητών. Η κοινή γνώμη, λοιπόν, παρεμποδίζει τους ανθρώπους από άσχημες πράξεις όσο αισθάνονται «βυθισμένοι σε ένα πεδίο ολικής ορατότητας».³⁵⁰ «Η γνώμη των άλλων, το βλέμμα των άλλων» δημιουργούν ευνοϊκές προϋποθέσεις για να αποφύγει ο άνθρωπος «το κακό ή το βλαβερό»³⁵¹ για τον ίδιο και τους συνανθρώπους του. Ο Φουκώ πιστεύει για τον Ρουσσώ πως το όραμά του θα ήταν κάθε επιτηρητής να γίνεται σύντροφος, «όπως ο παιδαγωγός του Αιμίλιου είναι ένας επιτηρητής που πρέπει να είναι και σύντροφος».³⁵²

Ο ρουσσωικός παιδαγωγός αρνείται τη χρησιμότητα εφαρμογής της τιμωρίας και κάθε είδους βίας προς τον μαθητή, επειδή η τιμωρία είναι δυνατό να αποσπάσει ομολογίες, όμως στο τέλος τα παιδιά για να αποφεύγουν την τιμωρία ή για να κερδίσουν επαίνους, επικαλούνται ψέματα, γίνονται ψεύτες, όπως φαίνεται στο παρακάτω απόσπασμα:

*...τους αποσπούν όλες τις ομολογίες που απαιτούμε και νομίζουμε πως τα πείσαμε, όταν απλώς τα σκοτίσαμε ή τα φοβίσαμε.... Τί συμβαίνει ύστερα; Πρώτον, επιβάλλοντας τους ένα καθήκον που δεν το αισθάνονται, τα προδιαθέτετε άσχημα απέναντι στην τυραννία σας και τ' αποστρέφετε να σας αγαπήσουν· τα μαθαίνετε να γίνουν υποκριτές, ψεύτικοι, ψεύτες, για να αποσπάσουν ανταμοιβές ή να γλυτώσουν τις τιμωρίες...*³⁵³

Ο Ρουσσώ υποστηρίζει πως δεν θα πρέπει ποτέ να επιβάλλεται «η τιμωρία σαν τιμωρία», αλλά «σαν φυσικό επακόλουθο της κακής τους πράξης».³⁵⁴ Στην περιγραφή του για τα χριστιανικά σχολεία, ο Φουκώ επισημαίνει την άποψη του J.B de Salle πως οι ιερωμένοι δάσκαλοι θα ήταν καλό να αποφεύγουν την τιμωρία, μετατρέποντάς την σε κανονιστική κύρωση επανορθωτικού χαρακτήρα. Όμως, ο παιδαγωγός του Αιμίλιου θα προτείνει μια μέθοδο για την συμμόρφωση του παιδιού, που θα ξεκινάει από τις φυσικές συνέπειες της πράξης του παιδιού και θα

³⁵⁰ M. Foucault, «Το μάτι της εξουσίας», *Πειθαρχία και Γνώση*, Επιμ. Ι. Σολομών, Γ. Κουζέλης, Αθήνα, Ε.Μ.Ε.Α, 1994, σ. 15

³⁵¹ Στο ίδιο, σ. 15

³⁵² Στο ίδιο, σ. 15

³⁵³ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Α', ό.π., σ. 96

³⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 113

μετατρέπεται σε τιμωρία με κλιμακούμενο βαθμό έντασης. Έτσι όταν εκείνο προκαλεί φθορά σε αντικείμενα, αυτά θα πρέπει να απομακρυνθούν για να νιώσει το παιδί «το σφάλμα της στέρησης».³⁵⁵ Όταν ένα παιδί σπάει τα παράθυρα του δωματίου, τότε θα πρέπει να εκτεθεί στον παγωμένο αέρα έτσι ώστε να καταλάβει το λάθος. Τα παράθυρα δεν θα επιδιορθωθούν αμέσως, το παιδί θα μείνει εκτεθειμένο στο κρύο «νύχτα και μέρα...(γιατί) είναι προτιμότερο να κρυολογήσει παρά να γίνει τρελό».³⁵⁶ Εδώ η τρέλα εκλαμβάνεται ως έννοια που προσδιορίζει μια μη κανονικοποιημένη, μη σύμφωνη με τις κοινωνικές επιταγές συμπεριφορά. Εάν το παιδί συνεχίσει αυτήν την ανεπίτρεπτη συμπεριφορά ξανασπάζοντας τα τζάμια-που στο μεταξύ έχουν τοποθετηθεί χωρίς να έχει ειπωθεί κάτι για την αντικατάστασή τους -, τότε αυτό θα πρέπει να κλειστεί σε ένα σκοτεινό μέρος χωρίς παράθυρα. Το παιδί θα παραπονιέται, θα φωνάζει, θα παρακαλάει τον υπηρέτη που εμφανίζεται να τον βγάλει από εκεί, αλλά εκείνος θα του λέει ότι έχει να επισκευάσει τα τζάμια και θα φεύγει. Με αυτόν τον τρόπο, το παιδί θα καταλάβει την εσφαλμένη διαγωγή του και δεν θα επαναλάβει το λάθος.

Ωστόσο, η τιμωρία του εγκλεισμού σε ένα σκοτεινό δωμάτιο, όπως περιγράφηκε παραπάνω, άτεγκτη, βάνανυση και όχι σε σχέση με το γενικό πνεύμα της αγωγής που προτείνει ο Ρουσσώ, κάλλιστα θα μπορούσε να συγκριθεί με μια πειθαρχική κύρωση σε φυλακή. Η τιμωρία, εκτός από επανορθωτικό χαρακτήρα, χαρακτηρίζεται από κλιμάκωση. Δεν ισχύει η ίδια τιμωρία για κάθε μη επιθυμητή ή βλαβερή πράξη. Επίσης, η απειλή της τιμωρίας λειτουργεί με τέτοιον τρόπο ώστε το παιδί να επανέρθει γρήγορα στην κανονικότητα. Η κανονικοποίηση εκλαμβάνεται ως ο απώτερος σκοπός κάθε τιμωρίας.

Ο Φουκώ, μελετώντας τα εκπαιδευτικά συστήματα, παρατηρεί την κάθετη ιεραρχική δομή μεταξύ των μαθητών. Οι δέκαρχοι επιτηρούν, υποβάλλουν σε εξέταση τους συμμαθητές τους και καταγράφουν την πρόοδό τους. Αυτού του είδους η εξέταση είναι τυποποιημένη και εξυπηρετεί ένα κλειστό αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών. Τιμωρεί τους αμελέτητους και τους απείθαρχους μαθητές, καθώς με αυτόν τον άκομψο τρόπο της εξέτασης, επιχειρεί να τους διαφοροποιήσει σε καλούς και

³⁵⁵ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Α', ό.π., σ. 111

³⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 111-112

κακούς. Επομένως, φανερώνεται η άρρηκτη σχέση εξουσίας και γνώσης. Οι σχέσεις εξουσίας διαπνέουν όλο το εκπαιδευτικό σύστημα και την εκπαιδευτική διαδικασία.

Από την άλλη μεριά, ο Ρουσσώ αποδέχεται το σύστημα της εξέτασης, αλλά για ακόμη μια φορά πρωτοτυπεί. Είναι αντίθετος με την διεξαγωγή εξέτασης μέσω των πολλαπλών ερωτήσεων, διότι αυτές προκαλούν δυσαρέσκεια στα παιδιά. Θεωρεί αυτό τον τρόπο εξέτασης «σχολαστικό και μάταιο» και πιστεύει πως πρέπει να αποφεύγονται οι «μακρυλογίες».³⁵⁷ Σύμφωνα με τον Ρουσσώ, η εξέταση θα πρέπει να πραγματοποιείται μέσω αυθόρμητης και βιωματικής διαδικασίας, όπως φαίνεται στο παρακάτω απόσπασμα όπου σε ένα ήσυχο περίπατο, το παιδί απελευθερωμένο από έγνοιες, εμπιστεύεται την κρίση του και δίνει τη σωστή απάντηση:

Πάνε μια μέρα περίπατο με τον δάσκαλό του σε κάποια πεδιάδα, όπου κάτι παιδιά παίζανε με χαρταετούς. Περνώντας, ο πατέρας είπε στο γιο του: Πού είναι ο χαρταετός που ανήκει σ' αυτή τη σκιά; Χωρίς να διστάσει, χωρίς να σηκώσει το κεφάλι, το παιδί είπε: Στον μεγάλο δρόμο. Και πράγματι, πρόσθεσε ο μιλόρδος Χύντ, ο μεγάλος δρόμος βρισκότανε ανάμεσα σε μας και τον ήλιο. Ο πατέρας αγκάλιασε τον γιό του και, τελειώνοντας έτσι την εξέτάσή του, έφυγε χωρίς να πει λέξη. Την άλλη μέρα έστειλε στον δάσκαλο ένα ισόβιο εισόδημα, πέρ' από τον κανονικό μισθό του.³⁵⁸

Ο Ρουσσώ όμως παρότι διατείνεται κατά της διάκρισης και της φήμης, αφήνει χώρο για εξετάσεις, αξιολογήσεις και βραβεία-επαίνους όταν απονέμονται δίκαια. Το έπαθλο ή ο έπαινος παίρνει υπόσταση μέσω του αγώνα, «ο όποιος καθίσταται το γενικό ισοδύναμο του δικαίου».³⁵⁹ Οφείλει κανείς να αγωνίζεται για να αγωνίζεται, οφείλει να αξιολογείται για να έχει αξία. «δεν μισούμε απλώς τους κακούς επειδή μας βλάπτουν, αλλά επειδή είναι κακοί».³⁶⁰ Διαπιστώνουμε ότι ο Ρουσσώ παραμένει πιστός, στην αρχική απαίτηση συνδυασμού του καθήκοντος και της ευχαρίστησης.

³⁵⁷ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Α', ό.π., σ. 203

³⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 203

³⁵⁹ Γ. Σαγκριώτης, *Δόξα και παράδοξα*, ό.π., σ. 308

³⁶⁰ J. J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, Τ. Β', ό.π., σ. 118

«Η απόλαυση του καλώς πράττειν είναι το έπαθλο ότι έχουμε ήδη καλώς πράξει, και αυτό το έπαθλο κερδίζεται μόνο αφού έχουμε γίνει αντάξιοί του».³⁶¹

Στον Ρουσσώ, η έννοια της τελειοποιησιμότητας διαθέτει ουδέτερο πρόσημο. Εξαρτάται από το πώς θα επωφεληθεί ο άνθρωπος από την ικανότητά του αυτή, τουτέστιν η τελειοποιησιμότητα θα ήταν δυνατόν να αποτελέσει πηγή δυστυχίας ή ευτυχίας. Ο Ρουσσώ θεωρεί πως ο κάθε άνθρωπος οφείλει να τελειοποιεί τις φυσικές δεξιότητές του, τα φυσικά τάλαντά του μέσω της ορθά καθοδηγούμενης αγωγής έτσι ώστε η ανάπτυξη της ικανότητας αυτής να αποδειχθεί ωφέλιμη για τον ίδιο και τους συνανθρώπους του. Έτσι, μόνο θα δημιουργηθεί ο νέος άνθρωπος, ο φυσικός. Τέλος, ο άνθρωπος θα τελειοποιήσει την ύπαρξή του υπό δύο όρους: αφενός να αναπτύξει την κοινή αίσθηση και την ικανότητα να συλλαμβάνει σύνθετες ιδέες, δηλαδή να καλλιεργήσει την ανθρώπινη λογική και αφετέρου να εναρμονίσει τη λογική με το συναίσθημα.

Για τον Φουκώ όμως η ίδια αυτή ικανότητα μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο άσκησης βιοπολιτικής. Κάθε άνθρωπος επιτηρείται, ενισχύεται και παρακινείται στην κατεύθυνση της τελειοποίησης. Μια βασική επιζήτηση της βιοεξουσίας δεν είναι άλλη από την παραγωγή ενός πειθήνιου πληθυσμού που θα υπακούει σε επιταγές και θα συμμετέχει ενεργά και δραστικά στην παραγωγική διαδικασία. Ο πληθυσμός αυτός θα αποτελείται από άτομα-υποκείμενα, με συνεχώς βελτιώσιμες δυνάμεις, τα οποία πάντα θα υπό-κεινται σε σχέση με τον επιθυμητό στόχο. Στο πλαίσιο του φιλελεύθερου-νέοφιλελεύθερου καπιταλιστικού συστήματος επινοούνται νέες μέθοδοι βελτιστοποίησης και τελειοποίησης των δυνάμεων και δεξιοτήτων ενός πληθυσμού, χωρίς όμως ποτέ να χαλαρώνουν, αλλά αντίθετα να ενισχύονται, ο έλεγχος και η διακυβέρνησή τους. Στα πειθαρχικά συστήματα επίσης, παρατηρείται η επιδίωξη βελτιστοποίησης απόδοσης και η τελειοποίηση των δρώντων υποκειμένων. Ο Φουκώ, τάσσεται υπέρ της άποψης πως η πρακτική της «επιμέλειας του εαυτού» διαδραματίζει βασικό ρόλο στην τελειοποίηση του εαυτού και στην αναμόρφωση της ύπαρξης ενός ανθρώπου μέσω της βελτιστοποίησης/τελειοποίησης των σωματικών και πνευματικών δυνάμεων.

³⁶¹ J. J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, Τ. Α', ό.π., σ. 123

Το σώμα και η αγωγή του κεντρίζουν το ενδιαφέρον του Ρουσσώ. Όταν ο άνθρωπος γεννιέται είναι αδύναμος και τρωτός και για τον λόγο αυτό η σωματική αγωγή του, θα πρέπει να αρχίζει από τη γέννησή του. Θα πρέπει να αφήνονται τα άκρα του ανθρώπου ελεύθερα, δηλαδή χωρίς φάσκιωμα, για να μπορέσουν να αναπτυχθούν πιο γρήγορα. Επίσης, ο μαθητής του πρέπει να είναι αρτιμελής και υγιής για να μπορέσει να τελειοποιήσει τις φυσικές, και δη τις σωματικές του δυνάμεις. Η σωματική αγωγή συνδέεται όχι μόνο με την πνευματική, αλλά και την ηθική αγωγή. Συντελεί καθοριστικά στη διαμόρφωση του χαρακτήρα ενός παιδιού, που εκτός από ρώμη αποκτά και ηθική ανάταση. Ο ρουσσωικός «μαθητής της φύσης», αεικίνητος και αυτάρκης, παρατηρεί πολλά και γνωρίζει περισσότερα. Διδάσκεται από τη φύση και στην ύπαιθρο, προβαίνει σε σωματικές και πνευματικές ασκήσεις χωρίς να το συνειδητοποιεί πάντα, ενισχύοντας τις σωματικές αλλά και τις πνευματικές του δυνάμεις. Ίσως σήμερα η απαίτησή του αυτή να χαρακτηριζόταν «κοινωνικός δαρβινισμός», όμως εκείνος υποστηρίζει πως «το σώμα πρέπει να 'χει σφρίγος για να υπακούσει στην ψυχή».³⁶² Για τον Ρουσσώ, το σώμα είναι ένα εργαλείο το οποίο κατεργάζεται το πνεύμα. «Όσο πιο αδύναμο είναι το σώμα τόσο πιο πολύ διατάζει και όσο πιο δυνατό είναι, τόσο πιο πολύ υπακούει».³⁶³ Σε αυτό το σημείο, ο Ρουσσώ ασκεί καυστική κριτική στην ιατρική επιστήμη, διότι θεραπεύοντας το σώμα, αυτό γίνεται μαλθακό και δεν αντέχει στις αντιξοότητες. Ενδιαφέρον έχει εδώ να επισημάνουμε ότι ο Φουκώ επικρίνει τις ιατρικές επιστήμες, για τον ακριβώς αντίθετο λόγο. Υποστηρίζει ότι αυτές, χρησιμοποιώντας ακόμη και τις κοινωνικές πρακτικές της πρόληψης των ασθενειών και των απαγορεύσεων, επιδιώκουν να κάνουν το σώμα ολοένα και πιο ικανό, άρα και πιο παραγωγικό για την εξουσία.

Στους *Στοχασμούς για την διακυβέρνηση της Πολωνίας*, αναδεικνύονται επίσης ορισμένες παρατηρήσεις και ζητήματα που ξαναβρίσκουμε στην προσέγγιση του Φουκώ. Ο Ρουσσώ θεωρεί πως η σωματική εκγύμναση θα πρέπει να είναι υποχρεωτική σε κάθε σχολείο. Στη δημόσια εκπαίδευση, τα παιδιά θα πρέπει να είναι συνεχώς απασχολημένα με παιχνίδια που σχετίζονται με τη σωματική διάπλασή τους. Με τα παιχνίδια τα παιδιά γυμνάζουν σώμα και πνεύμα, καθώς επίσης διαπλάθεται το ήθος, καλλιεργώντας την ευγενή άμιλλα και την αλληλεγγύη. Τέλος, στις δημόσιες

³⁶² Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Α', ό.π., σ. 47

³⁶³ Στο ίδιο, σ. 47

δοκιμασίες, τα παιδιά επιτηρούνται από τους συμπολίτες τους, αποδοκιμάζονται ή επαινούνται.³⁶⁴

Σύμφωνα με τον Φουκώ, στην πειθαρχική κοινωνία, το ανθρώπινο σώμα όχι μόνο υπόκειται σε σχέσεις εξουσίας και γνώσης, αλλά επίσης συμμορφώνεται με κανονιστικά πρότυπα. Για παράδειγμα, ο Γάλλος στοχαστής μελετάει την ιδανική μορφή στρατιώτη του 17^{ου} αιώνα και φανερώνει ένα πρότυπο σώματος, όπως προτεινόταν από τη Στρατιωτική Σχολή του Παρισιού, το οποίο λειτουργεί ως «έμβλημα δύναμης» και απόδειξη της ανδρείας του. Το σώμα εκλαμβάνεται ως μια πειθήνια «μηχανή» η οποία διαμορφώνεται διαρκώς και τελειοποιείται. Το πειθήνιο σώμα, λοιπόν, αποτελεί ένα λαξευμένο εργαλείο πειθαρχικών τεχνικών, το οποίο επιτηρείται, και του ασκείται εξουσία, μέσω πειθαρχικών εξουσιών, όπως η ιατρικοποίηση, ο μηχανισμός αποκλεισμού κ.α., για να εσωτερικεύσει κοινωνικές επιταγές. Τέλος, ο Φουκώ πιστεύει πως η υπακοή συνιστά το μέσο με το οποίο μπορεί να αναλυθεί και να διαπαιδαγωγηθεί το σώμα.

Εκτός από το σύστημα επιτήρησης και εκγύμνασης, ένας πρόσθετος τρόπος άσκησης μικροεξουσίας πάνω στο σώμα του μαθητή είναι η ενδυμασία. Ο μαθητής δεν θα πρέπει να επιλέγει να φορά πλούσια ρούχα, αλλά απλά και άνετα. Επιβάλλεται να μην κάνει επίδειξη φορώντας πολυτελές ρούχο. Σε διαφορετική περίπτωση, ο παιδαγωγός του Αιμίλιου μεριμνά «τα πιο πλούσια ρούχα του να είναι και τα πιο στενόχωρα, να τον ενοχλούν και να τον στενεύουν πάντα, να μην αισθάνεται ελεύθερος μ' αυτά» και πάνω στο παιχνίδι με τα άλλα παιδιά «τα ρούχα του (θα) σκίζονταν στη στιγμή».³⁶⁵ Τέλος, θα προσπαθούσε να τον καταστήσει «σκλάβο του πολυτελούς ρούχου του» με αποτέλεσμα η σκοτεινότερη φυλακή να μην τον τρομάζει όσο «οι επιτηδεύσεις των στολισμών του».

Ο τρόπος που προσεγγίζει ο Ρουσσώ την σεξουαλική αγωγή και την σχέση της με το συναίσθημα του έρωτα έχει ενδιαφέρον να αναλυθεί σε σχέση με την φουκωική θεωρία για την σεξουαλικότητα. Ο Ρουσσώ διαχωρίζει το σεξ από τον αληθινό έρωτα, προσδίδοντας στον δεύτερο μια πνευματικότητα:

³⁶⁴ J.J. Rousseau, *Στοχασμοί για τη διακυβέρνηση της Πολωνίας και τη σχεδιαζόμενη μεταρρύθμισή της/Σχέδιο Συντάγματος για τη Κορσική*, ό.π., σ. 169-170

³⁶⁵ Ρουσσώ, Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση, Τ. Β', ό.π., σ. 151

*Αν ο έρωτας είναι ανήσυχος, η εκτίμηση είναι έμπιστη· και ποτέ ο χωρίς εκτίμηση έρωτας δεν γεννήθηκε σε τίμια καρδιά, γιατί κανένας δεν αγαπάει σ' αυτό που αγαπάει παρά τις ιδιότητες που τον ευχαριστούν.*³⁶⁶

Το σεξουαλικό πάθος συγκαταλέγεται, μαζί με τον εγωισμό, στα επικίνδυνα και ζημιογόνα πάθη. Ο παιδαγωγός του Αιμίλιου οφείλει να προστατεύσει τον μαθητή του από το σεξουαλικό πάθος και όταν φτάσει η κατάλληλη στιγμή θα του προτείνει τη Σοφία για μέλλουσα γυναίκα του. Ο παιδαγωγός θα επιτηρεί τις συναντήσεις τους. Ο Αιμίλιος θα καθυστερήσει να συνευρεθεί ερωτικά με τη σύντροφό του, διότι η ηλικία γάμου (ερωτικής συνεύρεσης) έρχεται πολύ νωρίτερα από όσο πρέπει. Όμως, ο παιδαγωγός πιστεύει πως αυτή η περίοδος θα ήταν καλό να παραταθεί. Ο Ελβετός στοχαστής αντιτίθεται στον γρήγορο και αγοραίο έρωτα. Εξάλλου, ο πατέρας του Μοντέν, «ένας αληθινός, ευσυνείδητος άνδρας, ρωμαλέος και με γερή κράση, ορκιζόταν ότι είχε μείνει παρθένος ως τα τριάντα του χρόνια».³⁶⁷ Όσο ο Αιμίλιος εξομολογείται τα συναισθήματά και τις ανάγκες του στον παιδαγωγό του, εκείνος δεν θα φοβάται. Όμως, όταν αρχίζει να ντρέπεται και να έρχεται σε αμηχανία, τότε θα πρέπει να του δώσει τις κατάλληλες συμβουλές³⁶⁸ :

*Να θυμάστε ότι, ακόμα και στον γάμο, η ηδονή δεν είναι νόμιμη παρά μόνον όταν ο πόθος μοιράζεται. Αφοσιωμένοι αποκλειστικά ο ένας στον άλλο όταν θα 'στε, η φύση και ο έρωτας θα σας προσεγγίζουν αρκετά.*³⁶⁹

Σύμφωνα με τον Φουκώ, το άτομο μετασχηματίζεται σε υποκείμενο μέσω της ανάπτυξης σχέσεων εξουσίας με τους άλλους ή μέσω της σεξουαλικότητας. Το σεξ χρησιμοποιείται «σαν μήτρα αγωγής και σαν αρχή των ρυθμίσεων»³⁷⁰ και μέσω αυτού ασκείται η εξουσία, η οποία το ιατρικοποιεί λόγω αφροδίσιων νοσημάτων και παρεκκλίνουσων συμπεριφορών από την κοινωνική νόρμα. Υποβάλλεται, λοιπόν, σε ιατρικές εξετάσεις και ψυχομετρίες. Ακόμα και πίσω από την τρέλα κρύβεται το σεξ. Η σεξουαλική επιθυμία πρέπει να εξομολογείται είτε ως αμαρτία στον πνευματικό της εκκλησίας είτε ως πηγή δεινών και παθών στον ψυχίατρο. Το σεξ και η ηδονή

³⁶⁶ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Β', σ. 320

³⁶⁷ J. J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, Τ. Β', ό.π., σ. 162

³⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 165

³⁶⁹ Ρουσσώ, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, Τ. Β', ό.π., σ. 382

³⁷⁰ M. Foucault, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας. Η δίψα της γνώσης*, Τ. 1, ό.π., σ. 178-179

υπόκεινται σε ένα σύστημα μικροποινών και το σώμα που επιδιώκει την ευχαρίστηση τιμωρείται. Το σεξ θεωρείται, επίσης, βλαβερό εκτός γάμου, καθαγιάζεται μόνο μέσω της τεκνοποιίας. Επιπλέον, θεωρείται μια δαπανηρή δραστηριότητα για την ανθρώπινη ενέργεια, για τον λόγο αυτό θα πρέπει να περιορίζεται. Τέλος, ακόμα και η σεξουαλικότητα των παιδιών κατασκευάστηκε ως επικίνδυνη. Πίσω από το κόμικς που διαβάζει, την παιδική ταινία που παρακολουθεί κρύβεται η σεξουαλική ταυτότητά του.

Συμπερασματικά διαπιστώνουμε, ότι στο πρόγραμμα του για την αγωγή του ατόμου και του πολίτη, ο Ρουσσώ υποστηρίζει με πείσμα την θέση του περί φυσικής αθωότητας του ανθρώπου και ό,τι προτείνει, βασίζεται σε αυτήν την αντίληψη. Δεν έχει πρόθεση να δημιουργήσει συνθήκες εξουσίας για να καταστήσει υποτελείς υπηκόους, αλλά προσπαθεί να δημιουργήσει πειθήνιους πολίτες στο νόμο και την γενική βούληση, των οποίων την αξία και σημαντικότητα για την ευτυχία των ατόμων και πολιτών εξαίρει. Είναι σαφώς επηρεασμένος από τα γραπτά του Πλάτωνα, του Πλουτάρχου και των Στωικών, στα οποία και ο ίδιος συχνά αναφέρεται στα κείμενά του. Επίσης είναι φανερό ότι ο καλβινιστικός Λόγος και οι πρακτικές του, έχουν επιδράσει σημαντικά στην σκέψη του. Αυτό είναι εύκολο να εντοπιστεί σε αρκετά αποσπάσματα του *Αιμίλιου*, ειδικότερα βέβαια στην *ομολογία πίστεως ενός Βικάριου από τη Σαβοΐα*,³⁷¹ και τις *Εξομολογήσεις*, έργο ομότιτλο με του Αυγουστίνου, τον οποίο είχε επίσης διαβάσει και επηρεαστεί.

Παρόλα αυτά, στα ρουσσωϊκά κείμενα για την αγωγή, μπορούμε να ανιχνεύσουμε την κατά Φουκώ εξουσία: στο μικροεπίπεδο στην κατ' οίκον εκπαίδευση, όπως και τη βιοεξουσία, σε ίσως πιο βιοπολιτικό πλαίσιο, στην δημόσια εκπαίδευση.³⁷² Οι τεχνικές πειθαρχησης, οι τεχνικές τελειοποίησης πνευματικών και σωματικών ικανοτήτων του ατόμου, οι οδηγίες ή εντολές για αυτοκαταπίεση των επιθυμιών του ανθρώπου, και το με κατά συνθήκη μεταβαλλόμενα όρια, ελεύθερο πεδίο δράσης του υποκειμένου συνδυασμένο με καθεστώς απόλαυσης-χαράς, σαφώς υπάρχουν και

³⁷¹ Κείμενο που γράφτηκε αρχικά ως αυτόνομο και αργότερα ενσωματώθηκε στο τέταρτο βιβλίο του Αιμίλιου. Εκεί περιγράφονται οι αντιλήψεις του Ρουσσώ για την θρησκεία.

³⁷² Κατά τον Σαγκριώτη «Οτι παρουσιάζεται ως αρνητική αγωγή, απελευθέρωση της φυσικής ενηλικίωσης μέσω της ανάσχεσης των κοινωνικών απαιτήσεων, είναι εσωτερικά προσδιορισμένο από την απαίτηση της οικονομίας, η ευχαρίστηση κατά την εκμάθηση της οποίας δεν είναι παρά ο δόλος του κοινωνικού Λόγου. Σε αυτό το φως οφείλει να αναθεωρηθεί και η οικεία αποτίμηση του ρουσσωϊκού λακεδαιμονισμού»: Γ. Σαγκριώτης, *Δόξα και παράδοξα*, ό.π., σ.307

μπορούν να αναγνωριστούν με την φουκωική ανάγνωση των γραπτών του. Επίσης, είναι παρούσα η ποιμαντορική εξουσία, η ομολογία της σάρκας, η δημιουργία ενοχών και η προσπάθεια ελέγχου της συνείδησης του ατόμου. Ο Ρουσσώ μάλιστα, δεν διστάζει να υπερασπιστεί την αναγκαιότητα της ύπαρξης αφηγήσεων περί των συνεπειών των αδικιών στο μεταφυσικό επίπεδο.³⁷³ Ο μαθητής καθίσταται αρκετές φορές υπόλογος απέναντι στον εαυτό του, στο θεό, στον πατέρα, στον παιδαγωγό, στον-ην σύζυγο, σε ένα κανονιστικό πλαίσιο που καθορίζουν, οι κατεστημένοι ηθικοί κανόνες η γενική βούληση, οι νόμοι της Πολιτείας.

Πως θα μπορούσαν άλλωστε να μην είναι παρούσες αυτές οι μορφές εξουσίας, αφού και ο ίδιος ο Ρουσσώ είναι ένα υποκείμενο που συγκροτήθηκε κάτω από συγκεκριμένο Λόγο, επιστημονικό ή «επιστημοσύνη», θρησκευτικό, ιδεολογικό και πολιτικό της εποχής του. Εδώ αναφύεται το πιο σημαντικό ερώτημα στην ιστορία της εκπαίδευσης και ταυτόχρονα σημείο προβληματισμού για τις εκπαιδευτικές πολιτικές. Ποιος θα εκπαιδεύσει τους δασκάλους; Έτσι και αλλιώς πάντα θα είναι υποκείμενα που συγκροτούνται από Λόγους δημιουργημένους από εξουσία/γνώση, εξαιτίας των οποίων πολύ δύσκολα μπορούν να παιδαγωγήσουν και να δημιουργήσουν υποκείμενα που δεν υπό-κεινται στην κανονιστικότητα που υπό-κεινται και οι ίδιοι.

Ασφαλή συμπεράσματα για τα αποτελέσματα της εφαρμογής των δυο ετερόκλητων προγραμμάτων του Ρουσσώ δεν μπορούμε να έχουμε γιατί από μόνα τους δεν μπορούν να εφαρμοστούν. Ούτε η απομόνωση του μαθητή αποκλειστικά με τον παιδαγωγό του, ούτε η ουτοπική αναβίωση της πολιτειακής αγωγής και των δημόσιων αγώνων της αρχαίας Σπάρτης, στα πρότυπα της Πολιτείας, που προτείνει ο φιλόσοφος για την Πολωνία. Παρόλα αυτά κάποιοι παιδαγωγοί επηρεασμένοι από τα κείμενα του Ρουσσώ, προσπάθησαν να εφαρμόσουν τις πρακτικές που βρίσκουμε στον Αιμίλιο σε σχολικό περιβάλλον, αρκετές φορές μάλιστα με εθνοκεντρικό χαρακτήρα. Τα τελευταία χρονιά δε, αυτό επιτελείται με ευρωκεντρικό ή και

³⁷³ Ο Ρουσσώ υποστηρίζει την αναγκαιότητα να διατηρηθούν οι ανάλογες με την διήγηση των Περσών περί ύπαρξης του Πουλ-Σέρχο ενός τόπου παρομοίου με την χριστιανική κόλαση. Λέει χαρακτηριστικά: «Φιλόσοφε οι κανόνες σου περί ηθικής είναι ωραιότατοι. όμως κάνε μου την χάρη και δείξε μου την ποινή για όσους την παραβαίνουν. Πες μου καθαρά τι βάζεις στην θέση του Πουλ-Σέρχο». J.J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί Αγωγής*, Τ. Β' ό.π, σ. 158, υποσ. 34

πολυπολιτισμικό προσανατολισμό, υποστηρίζοντας ότι προωθούνται τα δικαιώματα του ατόμου-πολίτη για μόρφωση, ισότητα ευκαιριών, διαφορετικότητα, δικαιοσύνη, ελευθερία. Αυτές οι πρακτικές που εντάσσονται στην κατά Φουκώ νεοφιλελεύθερη διακυβέρνηση, έχει ενδιαφέρον να μελετηθούν ως προς τις προθέσεις τους, τι είδους υποκείμενα συγκροτούν και τι είδους πολίτες παράγουν.

.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη επιχείρησε να αναδείξει καίρια ζητήματα της ρουσσωικής θεωρίας για την αγωγή υπό το φως της φουκωικής κριτικής για το εκπαιδευτικό σύστημα. Αφού παρουσιάστηκαν επιγραμματικά τα συστήματα σκέψης των δύο στοχαστών με έμφαση στο εκπαιδευτικό και επιτηρητικό σύστημα, καθώς και στην άσκηση μικροεξουσιών στο ανθρώπινο σώμα, ακολούθησε μια «φουκωική ανάγνωση» των παιδαγωγικών απόψεων και πρακτικών του Ρουσσώ. Από τη μελέτη αυτή, αποδείχτηκε καταρχήν, πως η ρουσσωική αγωγή καινοτομεί παρουσιάζοντας έναν πιο φιλελεύθερο τρόπο αγωγής από αυτούς που μέχρι τότε είχαν προταθεί ή εφαρμοστεί. Η φιλελεύθερη όψη της ρουσσωικής αγωγής φανερώνεται στην αγάπη του παιδαγωγού προς την ελευθερία που προσπαθεί να εμφυσήσει στον μαθητή του αλλά και στο ανοιχτό αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών που μεθοδεύει με την αρνητική αγωγή αρχικά. Ωστόσο περιέχει στοιχεία που παραπέμπουν στις φιλελεύθερες τεχνικές διακυβέρνησης ελέγχου και εξουσίας όπως αυτές έχουν περιγράψει και αναλυθεί λεπτομερειακά από τον Φουκώ. Ο ρουσσωικός παιδαγωγός, χωρίς να αμφισβητούνται οι αγνές προθέσεις του, ασκεί αρχικά με έμμεσο και αφανή τρόπο και στην συνέχεια με άμεσο και ρητό τρόπο, μικροεξουσίες πάνω στον μαθητή του με την πρόφαση πως εάν αυτός μείνει ανεξέλεγκτος, θα διαφθαρεί και θα παρουσιάσει συμπτώματα απειθαρχίας. Οι πρακτικές του εμπεριέχουν σκοτεινά σημεία, όπου ο

παιδαγωγός δεν εκτελεί απλώς τα καθοδηγητικά του καθήκοντα για να ανακαλύψει το παιδί μόνο του τη γνώση, αλλά υπάρχουν φορές που συμπεριφέρεται υποκριτικά για να καταστήσει τον μαθητή του πειθήνιο. Φαίνεται πως ο μαθητής θα είναι ελεύθερος και ανεξάρτητος ως προς τους άλλους ανθρώπους, αλλά προς τον παιδαγωγό θα πρέπει να είναι πειθαρχημένος και υποτελής.

Αν και ο Ρουσσώ δεν παραδέχεται τις θετικές συνέπειες της τιμωρίας και προτιμά να την αποφεύγει, σε μερικές περιπτώσεις την θεωρεί επιβεβλημένη. Η τιμωρία σε αυτή την περίπτωση είναι επανορθωτική και αποσκοπεί στο να ενεργοποιήσει την έστω υποτυπώδη λογική του παιδιού: για παράδειγμα το παιδί δεν πρέπει να σπάει τζάμι στο παράθυρο, γιατί μετά θα κρυώνει. Η απειλή τιμωρίας, επίσης, θα ήταν δυνατόν να αποτρέψει μια μη κόσμια διαγωγή και να υπακούσει στον κοινωνικό κανόνα. Ένας πρόσθετος τρόπος που κανονικοποιεί την ανάγωση συμπεριφορά δεν είναι άλλος από την εφαρμογή ενός επιτηρητικού συστήματος. Το άγρυπνο βλέμμα του παιδαγωγού, το πειθαρχικό βλέμμα του συμμαθητή ή του συμπολίτη αρκεί για να παρεμποδίσει μια κακή ή βλαβερή πράξη.

Διαβάζοντας τον Ρουσσώ διαβλέπουμε τα σημάδια όλων των μεταγενέστερων παρατηρήσεων του Φουκώ για τη σεξουαλικότητα: το σεξ και η ηδονή τιμωρούνται, οι φαντασιώσεις ιατροκοποιούνται και οι έφηβοι ή οι ενήλικες τις εξομολογούνται στον παιδαγωγό, στον ιερέα ή στον ψυχίατρο. Το σεξ εξοβελίζεται από τη ζωή του Αιμίλιου ως ένα αρνητικό πάθος που διαφθείρει τους νέους. Επιτρέπεται μετά τον γάμο του όπου, σύμφωνα με τον παιδαγωγό του, θα μπορούσε να παραταθεί η περίοδος της παρθενίας. Ο λάτρης της φύσης, ο θιασώτης της φυσικής αγωγής, δεν συντάσσεται με τις ανάγκες του μαθητή του αλλά με τις απαιτήσεις της νεωτερικής κοινωνίας για το άτομο. Ίσως, η απάντηση να σχετίζεται με τον διαχωρισμό σεξουαλικού ενστίκτου και έρωτα. Ίσως και με τις επιρροές του από τα γραπτά του Αυγουστίνου όπως και από την καλβινιστική χριστιανική του αγωγή. Επιπρόσθετα, το σώμα εμφανίζεται σαν ένα εργαλείο, το οποίο θα πρέπει να κατεργαστεί, για να καταστεί χρήσιμο, υγιές και δυνατό. Τα παιδιά θα πρέπει γυμνάζονται στη φύση ή μέσα από παιχνίδια για να σκληραγωγούνται και να αντέχουν κάτω από όλες τις αντίξοες συνθήκες, καθώς επίσης να αναπτύσσουν το αίσθημα δικαίου και να δρουν με αλληλεγγύη και αδερφοσύνη στη ζωή τους. Το σώμα, επίσης, είναι το πρώτο το

οποίο υπόκειται σε βαναυσότητα και είναι εκτεθειμένο σε βιαιοπραγίες. Το σώμα επιτηρείται, τιμωρείται για να μάθει να πειθαρχεί και να υπακούει στον Λόγο. Το σώμα, τέλος, επιδέχεται τελειοποίησης.

Η τελειοποιησιμότητα ωφελεί το άτομο αλλά και το κοινωνικό σύνολο όταν πραγματώνεται μέσω της σωστής αγωγής με απώτερο σκοπό την ευδαιμονία. Ο κάθε άνθρωπος, λοιπόν, οφείλει να καλλιεργεί και να βελτιστοποιεί τις φυσικές δεξιότητές του. Η βελτιστοποίηση φυσικών και επίκτητων ικανοτήτων μπορεί όμως να γίνει εργαλείο της βιοπολιτικής. Έτσι η τελειοποίηση σε αρκετές περιπτώσεις προτάσσεται ως κοινωνικό διακύβευμα και είναι τέλεια οργανωμένη από κοινωνικούς φορείς, όπως για παράδειγμα το σχολείο.

Συνοψίζοντας, αφού παρουσιάστηκαν τόποι της ρουσσωικής πρότασης για την αγωγή όπου αναβρέθηκαν στοιχεία που απαντούν στη φουκωική ανάλυση για την εκπαίδευση ως πειθαρχικό σύστημα, η έρευνα καταλήγει στην διατύπωση μιας σειράς περεταίρω ερωτημάτων, που κατά τον συγγραφέα της δεν είναι δυνατόν να απαντηθούν στα πλαίσια αυτής της εξ αντικειμένου περιορισμένης μεταπτυχιακής διατριβής. Πρώτον, θα ήταν ενδιαφέρον να γίνει μια μελέτη για την αγωγή της γυναίκας και την θρησκευτική αγωγή υπό τη φουκωική κριτική. Δεύτερον, θα ήταν δυνατόν η έννοια της ελευθερίας στον Ρουσσώ να αντιπαραβληθεί με την αντίστοιχη του Φουκώ. Επίσης, θα ήταν γόνιμο να γίνει μια αντιπαραβολή των αντιλήψεων του Ρουσσώ περί ανθρώπινης φύσης με τις αντίστοιχες του Φουκώ. Τέλος ενδιαφέρον θα παρουσίαζε πως στο περιβάλλον του νεοφιλελευθερισμού, πεδίο στο οποίο αναφέρεται εκτενώς στις ύστερες διαλέξεις του ο Φουκώ, οι εκπαιδευτικές πολιτικές επικαλούμενες και εφαρμόζοντας φιλελεύθερα και κατ' επίφαση δημοκρατικά συστήματα αγωγής, όπως του Ρουσσώ που εξετάσαμε, ουσιαστικά ασκούν μία κατά τη φουκωική έννοια βιοπολιτική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Αθανασίου, Α., *Η κρίση ως «κατάσταση έκτακτης ανάγκης»*, Σαββάλας, Αθήνα 2012.

—, «Εισαγωγή: Η πολιτική της ζωής και το οριακό συμβάν της ετερότητας», *Ζωή στο όριο*, Εκκρεμές, Αθήνα 2007.

—, «Η πειθαρχία της συνέχειας: Χρόνος, σώμα και βιοπολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 82, Ιούνιος 2003.

Aronowitz, S. & Giroux, H., «Θεωρία του αναλυτικού προγράμματος, εξουσία και πολιτισμική πολιτική», *Κριτική Παιδαγωγική*, μτφ. Κ. Θεριανός, επιμ. Γρόλλιος Γ. – Γούναρη Π, Gutenberg, Αθήνα 2010

Βανδώρος, Σ., *Σιωπηλό βλέμμα , για την πολιτική θεωρία του Ρουσσώ*, Σαββάλας , Αθήνα 2012.

—, «Αγωγή του ανθρώπου και αγωγή του πολίτη στον Ζαν-Ζακ Ρουσσώ: Μια σχέση αντινομίας», *Αξιολογικά*, τ. 21, Νήσος, Αθήνα 2009.

Βεν , Π., *Φουκώ. Η σκέψη του, η προσωπικότητά του*, Μτφ. Γ. Καράμπελας, Εστία, Αθήνα 2011.

Berstein, S., Milza P. *Ιστορία της Ευρώπης. Από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη*, Μτφ. Α Δημητρακόπουλος, Επιμ. Α. Σπυράκου, Κ. Λιβιεράτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

Cassirer E., *Καντ και Ρουσσώ*, μτφ. Γ. Λυκιαρδόπουλου, Έρασμος, Αθήνα 1976.

Chateau, J., «Ο Ιωάννης-Ιάκωβος Ρουσσώ ή η παιδαγωγική του φυσικού προορισμού του ανθρώπου», *Οι μεγάλοι παιδαγωγοί*, μτφ. Κ. Κίτσος, Γλάρος, Αθήνα 1958.

Γκέκα, Π., *Αιμίλιος ή η διαλεκτική των ορίων. Το πρόβλημα της επικοινωνίας και η «ρουσσωική λύση»*, Πάντειο Πανεπιστήμιο (Διδακτορική Διατριβή), Αθήνα 2004.

Γκιόσος, Ι., « Jean Jacques Rousseau: Ο Γάλλος φιλόσοφος και παιδαγωγός και οι ιδέες του για την εκπαίδευση και τη σωματική αγωγή», *Κινησιολογία*, Αθήνα Δεκέμβριος 2012

Γρηγοροπούλου, Β., *Αγωγή και πολιτική στον Ρουσσώ*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003.

Γκρο, Φ., *Μισέλ Φουκώ*, Μτφ. Α. Κλαμπατσέα, Νήσος, Αθήνα 2007.

- Δεληκωνσταντής, Κ., *Η παιδαγωγική του Kant*, Αδελφοί Κυριακίδη, Αθήνα 2005
- Δοξιάδης, Κύρκος, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, Νήσος, Αθήνα 2015.
- Durant, W., «Ο Ρουσσώ και η Επανάσταση», *Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού*, Τ. ΙΙ, μτφ. Μ. Κορνήλιος, Συρόπουλοι Ο.Ε., Αθήνα 1970.
- Gay, P., *Το κόμμα της ανθρωπότητας, Θέσεις για τον γαλλικό διαφωτισμό*, μτφ. Θ. Αναγνωστόπουλος, Θύραθεν, Αθήνα 2010.
- Gutting, G., *Φουκώ. Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, Μτφ. Ν. Ταγκούλης, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2005.
- Καντ, Ι., *Περί Παιδαγωγικής*, μτφ. Π. Σιδερά-Λύτρα, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2004.
- Μανιάτης, Γ., *Το Προσωπείο και το Πρόσωπο. Ο Ρουσσώ και η αναζήτηση της αυθεντικής επικοινωνίας*, Στοχαστής, Αθήνα 2011.
- Μετάφας, Π., *Η πολιτική του Michel Foucault*, ΕΚΠΑ (Διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2010
- Millet, L., *Ο Ρουσσώ και η φιλοσοφία του*, μτφ. Γ. Καρούζος, Άπειρον, Αθήνα 1979κ.
- Νίτσε, Φ., *Γενεαλογία της ηθικής*, μτφ. Ζ. Σαρίκας, Πανοπτικόν, Αθήνα 2012
- Ντόκας, Α., *Λεξικό φιλοσοφικών όρων*, Αστήρ, Αθήνα 1980.
- Πανταζάκος, Π., *Ελευθερία της βούλησης και ηθικές αξίες στον Πλήθωνα, Rousseau και Wittgenstein*, , Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006.
- Πανταζής, Α.Ε., *Ελευθερία και αγωγή στον Αιμίλιο του J.J. Rousseau*, Γρηγόρης, Αθήνα 2012.
- Πρίντεζης, Α., *Ο Ιωάννης-Ιάκωβος Ρουσσώ. Ο άνθρωπος και το έργο του*. Αθήνα 1936.
- Reble, A., *Ιστορία της παιδαγωγικής*, μτφ. Θ. Χατζηστεφανίδης, Σ. Χατζηστεφανίδου-Πολυζώη, Παπαδήμα, Αθήνα 2002.
- Ρήγας, Α., *Παιδαγωγική επιστήμη. Διαχρονική παρουσίαση και κριτική θεώρηση*, Αθήνα, Αυτοέκδοση, 1984.
- Rodgers, N., Thompson, M., *Αχ, αυτοί οι φιλόσοφοι*, μτφ. Ε. Δ. Παπαρηγοράκη, Μεταίχμιο, Αθήνα 2010.

Ρουσσώ, Ζ. Ζ, *Λόγος περί επιστημών και τεχνών*, μτφ. Τ. Μπέτζελος, πρόλογος Α. Στυλιανού, Νήσος, Αθήνα 2012.

—, *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, 2 Τόμοι, μτφ. Ι. Λο Σκόκκο, Αθήνα, Αναγνωστίδη, χ.χ.

Rousseau, J-J., *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, 2 Τόμοι, μτφ. Π. Γκέκα-Γ. Σπανός, Πλέθρον, Αθήνα 2010.

—, *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, μτφ. Β. Γρηγοροπούλου, Α. Σταϊνχάουερ, Πόλις, Αθήνα 2009.

—, *Στοχασμοί για τη διακυβέρνηση της Πολωνίας και τη σχεδιαζόμενη μεταρρύθμισή της/Σχέδιο Συντάγματος για τη Κορσική*, μτφ. Κ. Κέη, εισ.-επιμ. Αλ. Χρύσης, Πολύτροπον, Αθήνα 2006.

—, *Λόγος περί πολιτικής οικονομίας*, μτφ. Κ. Γεωργοπούλου, εισ.-επιμ. Θ. Γκιούρας, Δ. Γραβάρης, Σαββάλας, Αθήνα 2004.

—, *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*, μτφ. Μ. Αξιώτη-Καναγκίνη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2001.

—, *Επιστολή στον Ντ' Αλαμπέρ*, μτφ. Γ. Μητρόπουλος, επιμ. Γ. Μανιάτης, Αθήνα, Στάχυ, 2001.

—, *Οι Εξομολογήσεις του Ζαν Ζακ Ρουσσώ*, 2 Τόμοι, Μτφ. Α. Παπαθανασοπούλου-Επιμ. Χ. Δάρρας Τ., Ιδεόγραμμα, Αθήνα 1997.

Σαγκριώτης Γ., *Δόξα και παράδοξα. Για την κριτική της ρουσσωικής φιλοσοφίας του πολιτισμού και της πολιτικής*, Νήσος, Αθήνα 2012.

Σταϊνχάουερ, Α., «Η τελειοποιησιμότητα στην ρουσσωική ανθρωπολογία και στην φιλοσοφία του Διαφωτισμού», *Η δημοκρατία στην εξορία*, Επιμ. Γ. Φαράκλας, R. Azizoglu, Νήσος, Αθήνα 2012

—, «Δημόσια εκπαίδευση και δημοκρατία στην Γαλλική διαφωτιστική σκέψη», *Επιστήμη και κοινωνία*, τεύχος 21, Σακκούλα, Αθήνα 2009.

Σίμος, Χ., «Το ζήτημα της εξουσίας στον Αλτουσέρ και τον Φουκώ», *Θέσεις*, Τεύχος 94, Ιανουάριος - Μάρτιος 2006.

Smart, B., «M. Foucault: Κύρια θέματα και ζητήματα, Υποκείμενα γνώσης αντικείμενα εξουσίας», *Σύγχρονη Κοινωνιολογική θεωρία*, Τ. Β', Μτφ. Γ. Μπαρουξής, Επιμ. Μ. Πετμεζίδου, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2003.

Starobinski, J., *Ζαν-Ζακ Ρουσσώ: Η διαφάνεια και το εμπόδιο*, μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2005.

Φουκώ, Μ., *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών*, Μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα 1986.

—, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γένεση της φυλακής*, μτφ. Κ. Χατζηδήμου και Ι. Ράλλη, Ράππα, Αθήνα 1989.

—, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφ. Λ. Τρουλινού, Αθήνα, Ύψιλον, 1991.

—, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφ. Ζ. Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα 1987.

—, *Επιλογή από τα Dits et écrits*, εισαγ.-επιλογή-μτφ. Θ. Λάγιος, Στιγμή, Αθήνα 2011.

Foucault, M., *Η αρχαιολογία της γνώσης*, μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Εξάντας, Αθήνα 1987.

—, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η δίψα της γνώσης*, Τ.1, μτφ. Γκ. Ροζάκης, Ράππα, Αθήνα 1978.

—, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η χρήση των απολαύσεων*, Τ.2, μτφ. Γ. Κωνσταντινίδης, Ράππα, Αθήνα 1989.

—, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η μέριμνα του εαυτού*, Τ. 3, μτφ. Γ. Κρητικός, Ράππα, Αθήνα 1993.

—, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μτφ. Τ. Δημητρούλια, Ψυχογιός, Αθήνα 2002.

—, *Τι είναι Διαφωτισμός*, μτφ. Στ. Ροζάνης, εκδ. Έρασμος 1988.

—, *Η γέννηση της βιοπολιτικής*, Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979), μετάφραση Βασίλης Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα 2012

—, «Το μάτι της εξουσίας», *Πειθαρχία και Γνώση*, Επιμ. Ι. Σολομών, Γ. Κουζέλης, Ε.Μ.Ε.Α, Αθήνα 1994.

—, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφ. Τ. Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2012.

Χατζηβασιλείου, Ε., *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

Windelband, W., Heimsoeth, H. *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας*, τ. Β', μτφ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986.

Wokler, R., *Ρουσσώ Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, μτφ. Π. Πανταζάκος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006.

Zimmer, R., *Η νέα πύλη των φιλοσόφων*, μτφ. Ι. Λεμπέση-Μουζακίτη. Κονιδάρης, Αθήνα 2008

ΒΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Cassirer E., *The question of Jean-Jacques Rousseau*, edited and translated with an introduction and a new postscript by Peter Gay, Yale University Press, New Haven 1989.

Foucault, M., *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977-1978*, μτφ. G. Burchell, Εισ. A. Davidson, Palgrave Macmillan, New York 2009

—, *The Hermeneutics of the Subject. Lectures at the College de France 1981-1982*, μτφ. G. Burchell, επιμ. F. Gros, A. Davidson, Palgrave Macmillan, New York 2005.

—, *Foucault Live. Collected Interviews, 1961-1984*, επιμ. S. Lotringer, Semiotext(e), New York 1996.

—, «Critical Theory, Intellectual History», *Politics, Philosophy, Culture. Interviews & Other Writings 1977-1984*, επιμ. L.D. Kritzman, Routledge, London 1988.

—, *Language-Counter-Memory Practice: Selected Essays and Interviews by Michel Foucault*, επιμ. D. F. Bouchard, Blackwell, Oxford 1977

Foucault, M., Graham Burchell, Colin Gordon, Peter Miller, *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, University of Chicago Press, Chicago 1991.

Launay, M., *Jean-Jacques Rousseau. Ecrivain Politique*, Slatkine, Paris et Genève 1989.

Lemke, T., , «Biopolitics. Historical and relational Concepts of Biopolitics», *Encyclopedia of Political Theory*, Επιμ. M. Bevir, Sage, California 2010.

—, «The birth of bio-politics: Michel Foucault lecture at the College de France on neo-liberal governmentality», *Economy and Society*, Volume 30, Routledge, May 2001.

Magnuson, R., *Education in New France*, Queen's University Press, McGill 1992.

Mayo, C. « The uses of Foucault», *Educational Theory*, Volume 50, Number 1, University of Illinois, Winter 2000.

Mills, C., «Foucault and the Concept of Biopower», *Encyclopedia of Political Theory*, Επιμ. M. Bevir, Sage, California 2010.

Rousseau, J.J, *The Political Writings of Jean Jacques Rousseau*, ed. from the original manuscripts and authentic editions, with introductions and notes by C. E. Vaughan. 2 Vol., Cambridge University Press, Cambridge 1915.

—, *His Educational Theories Selected from Émile, Julie and Other Writings*, edited by R. L. Archer, Barron's educational series, New York 1964.

—, *Emile, or on education*, introduction translation and notes by Allan Bloom, Basic books, New York 1979.

—, *The Government of Poland*, introduction translation and notes by Willmoore Kendall, Hackett publishing company, Indianapolis 1985.

Wang, C. L., «Power/Knowledge for Educational Theory: Stephen Ball and the Reception of Foucault», *Journal of Philosophy of Education*, Vol. 45, No. 1, 2011

Wain, K., *On Rousseau. An Introduction to his Radical Thinking and Politics*, Sense Publishers, Rotterdam 2011.

Wanner, R., *Claude Fleury (1640–1723) as an Educational Historiographer and Thinker*, Martinus Nijhoff, Hague 1975.

.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ

Αθανασίου, Α., *Συναντήσεις: Πως συμβαίνει ο άνθρωπος;*, Τηλεοπτική εκπομπή. Με τους Αθηνά Αθανασίου και Γιάννη Σταυρακάκη. Η θέση του ανθρώπου, δηλαδή η υποκειμενικότητα του μέσα στο πλέγμα των εξουσιών, 2011 <http://program.ert.gr/details.asp?pid=3454449&chid=8>

Δοξιάδης, Κ., Φουρτούνης, Γ., *Ο Μισέλ Φουκώ και η Αριστερά*, Ραδιοφωνική εκπομπή Συντονιστής Χρήστος Σίμος, 2014. <http://poulantzas.gr/ekpompes/10%ce%b7-2%ce%b7-%cf%80%ce%b5%cf%81%ce%af%ce%bf%ce%b4%ce%bf%cf%82-%ce%b5%ce%ba%cf%80%ce%bf%ce%bc%cf%80%ce%ae-%ce%bf-%ce%bc%ce%b9%cf%83%ce%ad%ce%bb-%cf%86%ce%bf%cf%85%ce%ba%cf%8e-%ce%ba%ce%b1%ce%b9/>

.

